
Національна академія Служби безпеки України

**Л.М.Стрельбицька
М.П.Стрельбицький**

**ОСНОВИ БЕЗПЕКИ БАНКІВСЬКОЇ
СИСТЕМИ УКРАЇНИ
ТА БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Монографія

**Київ
КОНДОР**

2004

УДК 351.746.1:347.734

ББК 65.262.1 (УКР)

О 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії
СБ України (протокол № 1 від 29 січня 2004 р.)

Рецензенти:

В.Ф.Погорілко, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут держави і права, м.Київ;

О.П.Снігерьев, доктор юридичних наук, професор Університету МВС, м.Харків;

О.Л.Лісовська, кандидат економічних наук, доцент Національної академії СБ України, м.Київ;

В.Л.Федоренко, кандидат юридичних наук, доцент Національної академії СБ України, м.Київ;

В.К. Гіжевський, кандидат юридичних наук, професор університету економіки та права «Крок», м. Київ

Стрельбицька Л.М., Стрельбицький М.П.

О 75 Основи безпеки банківської системи України та банківської діяльності: Монографія /За ред. М.П.Стрельбицького. – К.: Кондор, 2004. – 600 с.

ISBN 966-8251-65-2

У монографії доктора юридичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України, проректора Національної академії Служби безпеки України генерал-майора Стрельбицького М.П. та кандидата юридичних наук, доцента, професора кафедри цивільного та трудового права Національної академії Служби безпеки України Стрельбицької Л.М. розглядаються методологічні та організаційно-правові аспекти захисту банків і банківської діяльності в Україні в сучасних умовах.

Для науковців, аспірантів, викладачів, студентів, державних службовців, співробітників правоохоронних органів, підприємців та ділових людей України.

УДК 351.746.1:347.734

ББК 65.262.1 (УКР)

ISBN 966-8251-65-2

© Стрельбицька Л.М.,
Стрельбицький М.П., 2004
© «Кондор», 2004

Зміст

ПЕРЕДМОВА ВІД НАУКОВОГО РЕДАКТОРА	5
ВСТУП	8
Перелік умовних скорочень	11

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ Й ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ, ЕКОНОМІЧНОЇ, ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА БЕЗПЕКИ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ..

ВСТУП ДО РОЗДІЛУ I	14
1.1. Взаємозв'язок національної, державної, економічної, фінансової безпеки та безпеки банківської діяльності в умовах становлення української державності	15
1.2. Загальні та спеціальні методи наукового дослідження банків і банківської системи України	54
1.3. Історико-правовий аналіз формування та розвитку банківської системи України.	78
1.4. Характеристика сучасного стану банківської системи України та перспективи її розвитку	103
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	131

РОЗДІЛ II. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ, БЕЗПЕЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА УПРАВЛІННЯ НЕЮ

2.1. Право як засіб управління і захисту банківської системи та наукові засади банківського регулювання й банківського нагляду в Україні	147
2.2. Нормативно-правове регулювання безпечної діяльності Національного банку України та комерційних банків	172
2.3. Незаконні операції та юридична відповідальність за правопорушення в банківській системі України	197
2.4. Роль органів державного управління та місцевого самоврядування у забезпеченні економічної безпеки і безпеки банківської діяльності	224
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	252

РОЗДІЛ III. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	271
3.1. Внутрішні та зовнішні банківські ризики	273
3.2. Характеристика найбільш поширених і небезпечних незаконних операцій в банківській системі та боротьба з ними	294
3.3. «Відмивання» коштів через банківську систему та його виявлення .	310
3.4. Основі засади побудови захисту банківських автоматизованих систем, електронних платежів та персональних платежів фізичних осіб	340
3.5. Запобігання використанню в злочинних цілях електронних і пластикових платіжних засобів	359
3.6. Банківська таємниця та її захист	390
3.7. Практика банківського менеджменту та роботи з персоналом банків, їх роль у забезпеченні безпеки банків і банківської діяльності в Україні	412
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III	441
ДОДАТКИ	462
БІБЛІОГРАФІЯ	585

Ювілейне видання, присвячене 55-річчю із дня народження і 30-річчю служби в органах державної безпеки Стрельбицького М.П., а також 33-річчю із дня народження і 10-річчю роботи у Службі безпеки України Стрельбицької Л.М.

ПЕРЕДМОВА ВІД НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

На зламі другого і третього тисячоліть виникла нова незалежна держава, ім'я якої дуже добре й давно відоме світовій цивілізації – Україна. Це стало наслідком демократичних процесів, які впродовж століть відбувалися у суспільстві. Як не раз було доведено історією, Україна – це країна невичерпного інтелектуального та природного потенціалу, а тому немає та й не може бути пояснень щодо низького рівня життя українців – працюючих і талановитих людей. Дванадцятирічний пошук шляхів виходу із кризи не закінчується. Для завершення цього пошуку, на нашу думку, потрібні дієві кроки в напрямку економічного і фінансового зміцнення української державності.

В основу запропонованої монографії покладено наслідки тривалих наукових пошуків кандидата юридичних наук, доцента Л.М. Стрельбицької і доктора юридичних наук, професора М.П. Стрельбицького, що потребують методологічного обміркування.

Проблеми діяльності як банківської системи України в цілому, так і окремих її структур – банків – постійно привертають увагу науковців, особливо економістів та юристів. І це не дивно, адже ми є свідками епохальних історичних подій, серед яких – виникнення, формування і становлення нової банківської системи України, що стало можливим внаслідок здобуття незалежності нашою державою, про що мріяло і на що сподівалось не одне покоління українців. Аналіз історіографії зазначеної проблеми свідчить не лише про її актуальність, гостроту та нагальність, але й про невичерпність в умовах динамічних ринкових економічних перетворень, що відбуваються в Україні.

Ми не ставили за мету і не намагались охопити всі, навіть головні, феномени теорії й практики діяльності банківської системи України. Про це вже вийшло друком багато книг і ще буде написано чимало, це завдання інших предметів, зокрема, фінансового й банківського права. Нас, як фахівців своєї справи, хвилюють перш за все проблеми безпеки та захисту вітчизняної банківської системи як невід'ємної складової національної економічної інфраструктури, кровоносної субстанції єдиного державного організму. А захищати її сьогодні є від кого і від чого. Як свідчить розвиток внутрішніх і зовнішніх подій, в цій галузі часто зустрічаються яскраві приклади професійної некомпетентності, відвертого пограбування банків фінансовими «олігархофренами» — аж до намагань реанімувати бездержавність в Україні шляхом фінансових маніпуляцій.

А тому ми, дотримуючись обраної структури та логіки викладення стрижневих, на наш погляд, проблем, розглядаємо їх крізь призму безпеки, намагаючись відкрити і матеріалізувати нові грані цих явищ для подальшого теоретичного дослідження і практичного розв'язання порушених питань. В цьому ми вбачаємо шлях до оригінальності цієї роботи.

Досвід свідчить, що на практиці кожен банк окремо розробляє власні заходи безпеки, але на рівні банківської системи і держави в цілому таких комплексних заходів донині не існує.

Автори свідомі того, що послідовне викладення теоретичних і методологічних основ національної, державної, економічної, фінансової, банківської безпеки, систематизація загальних і спеціальних методів їх дослідження, аналіз ефективності правового механізму формування й безпечного функціонування банківської системи України, узагальнення практики забезпечення безпеки БСУ та банківської діяльності сприятиме не лише усвідомленню цієї діяльності, але й підвищенню її ефективності перш за все на державному рівні. Можливо не все буде однозначно сприйняте прискіпливо налаштованими читачами і опонентами. Ми будемо вдячні за зауваження і побажання, які, сподіваємося, будуть вкладом у загальну справу.

Матеріали монографії підготовлені:

- Стрельбицький М.П. — передмова наукового редактора; вступ; вступ до розділів I, II, III; підрозділи 2.4, 3.7; післямова; додатки.
- Стрельбицька Л.М. — підрозділи 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 2.1; 2.2; 2.3; 3.1; 3.2; 3.3; 3.4; 3.5; 3.6; 3.7; висновки до розділів I, II, III; післямова, додатки.

Мета цього наукового пошуку – збагатити новими знаннями та інформацією студентів, курсантів, аспірантів, викладачів, науковців, державних службовців, співробітників правоохоронних органів, підприємців, ділових людей України, всіх тих, хто вивчає і досліджує проблеми захисту банківської системи та банківської діяльності в Україні.

З повагою:
генерал-майор Стрельбицький М.П.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України.

ВСТУП

Відродження України можливе лише за умов стабілізації національної економіки, інтеграції її в систему світового ринку, що потребує реалізації державної політики, сприяння розвитку підприємницької діяльності з урахуванням протиріч індивідуальних і громадських інтересів, що не завжди співпадають.

За даними Світового банку, опитування представників 200 офіційно зареєстрованих приватних фірм показало, що близько 55% всієї їхньої діяльності припадає на сферу тіньової економіки.

За даними досліджень, у 1992 році приватні експортери 25% операцій здійснювали поза межами легальної економіки, а у березні 1994 р. ця частка збільшилася до 75%. У державних торговельних фірмах частка неофіційної діяльності за той самий період зростає від менш ніж 10% до близько 50% (або навіть більше) [134]. Зазначені вище дані свідчать про значне зростання кількості злочинів у сфері економіки, причому як у приватному, так і в державному її секторі, що своєю чергою руйнує економіку України, погіршує умови життя її громадян.

Протистояти криміналізації економіки потрібно вже сьогодні, але для цього потрібні ефективні закони, направлені на упередження правопорушень в економічній сфері, а також фахівці, які б уміло орієнтувалися в правових нормах, вели боротьбу зі злочинністю у цьому напрямку.

У банківській системі країн СНД проходять докорінні зміни, вона все більше набуває комерційного характеру. Із установ, зайнятих головним чином розподілом кредитів між суб'єктами господарювання, комерційні банки трансформуються у ринкові структури, які, поряд з традиційними, стали виконувати і ширше коло банківських операцій.

До спеціальної групи складових проблеми становлення банківської системи та захисту її від злочинних посягань слід також віднести недосконалість законодавчої й відомчої нормативної бази, відсутність висококваліфікованих фахівців з питань розробки методології банківської діяльності взагалі (раніше такі спеціалісти були сконцентровані у Держбанку СРСР), а також фахівців, які б володіли комплексними знаннями методології банківської діяльності за умов ринкової економіки,

зокрема. Не сформована також система внутрішньобанківського контролю та нагляду за діяльністю комерційних банків і їх клієнтів.

Водночас причини та умови зростання криміногенних процесів, їх рівень впливу на сферу банківської діяльності ще недостатньо враховується ревізорськими й іншими службами внутрішньобанківського контролю та економічної безпеки, правоохоронними і законодавчими органами.

У банківську систему України активно впроваджується мережа електронних розрахунків, у зв'язку з чим потрібно розробити аналітичний прогноз щодо того, яким чином це вплине на криміногенну ситуацію у сфері банківської діяльності.

Із впровадженням ринкових відносин банківська система стає центральною структурою у сфері фінансово-господарських відносин. Її умовно можна назвати перехрестям, де крім законних товарно-фінансових проектів проходять фіктивно утворені грошові кошти, інші кримінальні капітали, які потребують «відмивання» за допомогою банківських операцій, тобто багаторазового їх перерахування для вуалювання джерел їх утворення та впровадження у легальний бізнес.

Об'єктом дослідження у такому разі є становлення національної банківської системи України і природа її криміналізації за умов докорінного реформування суспільно-економічних відносин, а предметом – організаційно-правове забезпечення ефективної діяльності банківської системи України в нових економічних умовах та методи її захисту від злочинних посягань.

На сьогодні банківська система відіграє виключно важливу роль у функціонуванні економіки держави. Образно її можна назвати «кровоносною системою» в соціально-економічному організмі держави. Ця система об'єднує банки і спеціальні фінансово-кредитні інститути. У країнах з розвинутими ринковими відносинами небанківські фінансово-кредитні установи представлені пенсійними фондами, страховими, лізинговими, інвестиційними, фінансовими компаніями. У нашій країні до небанківських кредитних установ належать каси взаємної допомоги, ломбарди, пенсійні фонди, органи державного та акціонерного страхування.

Банки є головною ланкою кредитної системи. Вони мобілізують і перетворюють в діючий капітал тимчасово вільні грошові кошти, заощадження та доходи різних верств населення, виконують різні кредитні, посередницькі, інвестиційні, довірчі та інші операції.

Банківська система України представлена сьогодні двома рівнями банків:

– Національний банк України та його структурні підрозділи на місцях (обласні управління);

– комерційні банки.

Правові основи створення банків та основні принципи їх діяльності встановлюють законодавчі акти Верховної Ради України, укази Президента, декрети, постанови Кабінету Міністрів та відомчі нормативні акти Національного банку України і колишнього Державного банку СРСР.

Спочатку процес бухгалтерського обліку, технології внутрішньо-банківського та міжбанківського документообороту провадився за нормативними актами колишнього Держбанку СРСР. З окремих питань функціонування банківської системи Національний банк України приймав тимчасові правила, постанови та положення на основі Постанови Верховної Ради України «Про тимчасову дію на території України законодавчих актів СРСР» від 12 вересня 1991 р. № 1545. Суть цієї Постанови зводиться до того, що Україна є правонаступником законодавчих та інших нормативних актів СРСР в тій їх частині, що не суперечить законам України.

Слід зазначити, що колишня система Держбанку, безумовно, відрізнялася від світової банківської системи, яка розвивалася за законами ринкової економіки. Ця різниця особливо стосується принципів кредитування, у нас здійснювалося на засадах планової економіки та жорсткої централізованої системи Держбанку. Зі створенням системи комерційних банків у країнах СНД банківська система, установи якої займалися головним чином розподілом короткострокових і довгострокових кредитів між суб'єктами господарської діяльності, набуває вигляду ринкової структури, поряд з традиційними виконувала більш широке коло нових операцій та послуг на комерційних засадах. Певною мірою відрізняються і розрахункові операції. У більшості країн з розвинутою ринковою економікою вони виконуються за допомогою мережі електронних розрахунків.

Спроба заповнити організаційні та технологічні прогалини щодо захисту національної банківської системи обумовили тему, структуру та зміст запропонованої монографії.

Перелік умовних скорочень

АЗІ	– адміністратор захисту інформації;
АРКО	– Агентство з реконструкції кредитних організацій;
АРМ	– автоматизоване робоче місце;
АСОІБ	– автоматизовані системи обробки інформації банку;
БАК	– банківський автомат-касир (банкомат);
ББСУ	– безпека банківської системи України;
БСУ	– банківська система України;
ВВП	– валовий внутрішній продукт;
ВКВ	– вільно конвертована валюта;
ВНП	– валовий національний продукт;
ГАТТ/СОТ	– Генеральна угода про тарифи і торгівлю/Світова організація торгівлі;
ГоловКРУ	– Головне контрольно-ревізійне управління України;
ДКРС	– Державна контрольно-ревізійна служба;
ДПА	– Державна податкова адміністрація;
ДОБ	– достовірна обчислювальна база;
ЕОМ	– електронно-обчислювальні машини;
ЄБРР	– Європейський банк реконструкції і розвитку;
ЄС	– Європейський Союз;
ЗМІ	– засоби масової інформації;
КБС	– Київський банківський союз;
КДБ	– Комітет державної безпеки;
КК України	– Кримінальний кодекс України;
КПК	– Кримінально-процесуальний кодекс України;
КРБС	– кредитно-банківська сфера;
КРУ	– Контрольно-ревізійне управління;
МВФ	– Міжнародний валютний фонд;
НБУ	– Національний банк України;
ОВДП	– облігація внутрішньої державної позики;
ОЕД	– обмін електронними даними;
ОЕСР	– Організація економічного співробітництва і розвитку;
ППЗ	– пластикові платіжні засоби;

РКЦ	– Розрахунковий комерційний центр;
РНБО	– Рада національної безпеки і оборони
СЕП	– система електронних платежів;
СЗЕБК	– система захисту електронних банківських документів;
СКР	– спеціальний картковий рахунок;
СНД	– співдружність незалежних держав;
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік;
США	– Сполучені Штати Америки;
ФК	– фінансовий контроль;
ФМ	– фінансовий механізм;
ФПН	– фінансово-правові норми;
ЦК КПРС	– Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу;
FATF	– (Financial Action Task Force) Міжнародна група з протидії відмиванню злочинних доходів.

РОЗДІЛ I

**ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
Й ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ,
ЕКОНОМІЧНОЇ, ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ
УКРАЇНИ ТА БЕЗПЕКИ
БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ**

У великих болях родяться великі діла
М. Грушевський

ВСТУП ДО РОЗДІЛУ I

На початку XXI століття глобалізація фінансової сфери, що проявляється у розвитку ринку євровалют, системи транснаціональних банків, формуванні розгалуженої мережі офшорів і глобальних комп'ютерних мереж, які забезпечують миттєві переміщення капіталів, створює можливість руйнування навіть стійких економічних систем, зумовлюючи адекватні політичні зміни.

Передчуття негативних наслідків глобалізації призвело до розробки у багатьох країнах світу концепцій національної безпеки, що включають різні складові. Така робота активно розпочалася з перших днів існування країн СНД, зокрема і в Україні. Базовими елементами усєї системи національної безпеки стала економічна та фінансова безпека. Це зумовлено тим, що проведені на початку 90-х років в Україні економічні реформи торкнулися фундаментальних основ суспільного устрою. Проведення корінних перетворень призвело до нагромадження протиріч і кризи економічної системи. Україна пережила гіперінфляцію, істотний спад виробництва, масове приховання безробіття, дестабілізацію валютного ринку. Важким іспитом для її економіки була фінансова криза, реальним став крах фінансової системи, внаслідок чого рівень життя більшої частини населення різко знизився.

В Україні внаслідок розгарбування національних багатств, накопичених поколіннями створилася реальна загроза економічній та фінансовій безпеці, що зумовило потребу у всебічному дослідженні її стану, виробленні і впровадженні системи економічного потенціалу держави.

Вищим пріоритетом у сфері національної безпеки є створення конкурентоздатної економіки. Після розпаду СРСР відбулося зміщення акцентів зі сфери ідеологічного та військового протистояння із Заходом у сферу конкуренції бізнесу. Тут в основному вирішуються внутрішні і міжнародні економічні проблеми України, формуються передумови для

зміцнення її економічної потужності й статусу європейської держави. Звідси і зростаючий інтерес зарубіжних дослідників та спецслужб до української економіки, її банківської системи, до того, що відбувається навколо них.

Значний розрив між потенційними можливостями української економіки та її реальним станом пояснюється багатьма причинами, у тому числі грубими помилками в управлінні фінансами як у радянські, так і пострадянські часи. Це вимагає всебічного, в т.ч. ретроспективного, наукового дослідження цього явища, вироблення самостійної методології наукового пошуку в цій галузі.

А тому перший розділ присвячено розкриттю теоретичних і методологічних засад дослідження економічної, фінансової безпеки та безпеки банківської системи України, зокрема, вивченню діалектики співвідношення загальних і спеціальних методів наукового дослідження функціонування банківської системи України, історико-правового інструментарію цього дослідження. А розпочинається розділ з головної стратегічної складової, від стану якої залежать всі інші елементи фінансового механізму – дослідження діалектики взаємозв'язку національної, економічної, фінансової безпеки України та безпеки банківської діяльності.

1.1. Взаємозв'язок національної, державної, економічної, фінансової безпеки та безпеки банківської діяльності за умов становлення української державності

Діалектика взаємозв'язку національної, державної, економічної, фінансової безпеки і безпеки банківської системи має розглядатися не лише як вчення про рух, розвиток, теорію й метод пізнання та перетворення світу, як діалектика взагалі, але і як процес розвитку, руху [69, С. 225]. Такий підхід дозволив авторам створити інструментарій всебічного дослідження обраної проблеми за сучасних динамічних і еволюційних умов.

Політичній та економічній незалежності України та її суверенітету історично передувала розпочата у 1985 р. в СРСР за ініціативи новообраного Генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова М.С. і його прибічників з Політбюро і ЦК перебудова. Як свідчать численні наукові та насамперед соціально-економічні дослідження, альтернативи їй не було. Інша справа, що вже самі напрямки, процес, мета, рушійні сили, засоби, а отже, і кінцеві наслідки були не такими, як це задумувалося на самому початку. І причин тому багато. Вони будуть предметом дослідження ще не одного покоління науковців, але це не входить до кола завдань нашого дослідження.

Виходячи із поставленої мети, нас цікавлять не політичні, а суто економічні передумови розвитку подій в кінці ХХ – на початку ХХІ століть в СРСР і Україні крізь призму національної, державної, економічної, фінансової безпеки, які вирішально вплинули на формування і функціонування нової банківської системи України (БСУ).

Групою відомих учених України розвиток зазначених подій охарактеризовано так: «Перебудова і це вже самоочевидно, завершилася катастрофою. В плані оцінки політичного курсу конкретних діячів це може означати лише одне – за її проведення був неправильно поставлений (чи прихований) діагноз щодо стагнації «застійних років», неправильно визначено цілі, а також некоректно розв'язано питання про механізм та строки переходу суспільства у новий якісний стан» [108, С. 411].

А діагноз зводився до поразки «східного блоку» в холодній війні з блоком розвинутих капіталістичних країн Заходу. Переможці роблять відверті висновки: «Ми повинні бути реалістами, – наголошував З. Бжезинський, – Росія (мається на увазі СРСР. – Авт.) програла «холодну війну». І нині питання полягає в тому, яку роль повинна відігравати Росія у світовій системі... Якщо Росія хоче відігравати конструктивну роль на світовій арені, відновлення воєнної могутності повинно бути одним з останніх пунктів у її порядку денному» [108, С.411]. Недвозначність сказаного нагадує ухвалення акта про капітуляцію.

Дослідження причин розпаду економічної, а отже і політичної, системи колишнього СРСР і пошук шляхів виходу із ситуації, яка склалася, показало, що в цьому містилися певні історичні закономірності.

Поразка СРСР у «холодній війні» була зумовлена тим, що радянське суспільство «впало» під вагою власного військово-промислового комплексу. Безпрецедентне перекачування коштів у військову сферу та важку промисловість, помножене на ентузіазм радянських людей у перші десятиріччя існування СРСР, призвело до небаченого індустріального ривка. Уже в 30-ті роки Радянський Союз став однією з небагатьох країн, здатних виробляти будь-який вид промислової продукції, доступної на той час людству. В 60-70-ті роки, коли в розвинутих капіталістичних країнах почався новий виток науково-технічної революції, СРСР відстав у технологічному розвитку. Настала епоха депресії та застою.

Про це свідчать такі факти. Офіційна статистика констатувала, що у восьмій п'ятирічці (1966–1970 рр.) середньорічний приріст національного доходу дорівнював 7,2%, дев'ятій – 5,1, десятій – 3,8, одинадцятій – 3,1%. Уже в 1982 р. приросту реальних доходів на душу населення не було. За різними даними (дослідження академіка Г.Арбатова) на оборону працювало від 40 до 65 відсотків промисловості. Звісно, що це були збиткові витрати. У СРСР було побудовано найбільше мілітаризоване суспільство в

світі. За американськими розрахунками, радянський військово-промисловий комплекс споживав від 20 до 30% ВВП.

Обсяг витрат на оборону в США, наприклад, становив у середньому 6,5 % ВВП, в Японії – 1%. СРСР мав можливість випускати більше ніж США: танків – у 4,5, бронетранспортерів – у 5, артилерійських гармат – у 9, атомних підводних човнів – у 3, бомбардувальників – у 2 рази. Було різко зменшено капіталовкладення на виробництво товарів широкого вжитку.

Військові бази, аеродроми, порти, полігони, військові містечка, радгоспи розкинулися на території в 42 млн га. СРСР по суті, створив економіку військового типу у мирних умовах. На думку академіка Ю. Рижова, заправляв усім цим військово-ідеологічний комплекс, верхівку якого утворювала КПРС – від генерального секретаря до секретаря міськкому плюс верхівка всієї промисловості, і в першу чергу, дев'яти оборонних міністерств та вищій генералітет. А вінець – КДБ.

«Мілітаризація мислення доходила до того, що доктрина державної безпеки розглядалася практично у воєнному аспекті. І це при тому, що безпека – це і економіка, і культура, і інформація, і екологія. І кожного разу на перший план може виходити те чи інше завдання. Держава мала б зважати на свої ресурси, вирішувати, куди їх важливіше вкладати в той чи інший період життя.

М.С. Горбачов же попри широкі філософські заяви на практиці сприймав проблему, як і всі його попередники по кріслу Генерального секретаря ЦК КПРС. Безпека – це насамперед армія і КДБ. Останнє відомство, згідно із зарубіжними джерелами, налічувало в своїх рядах до 700 тис. осіб, що також вимагало немалих коштів» [108, С. 414]. Хоча за іншими вітчизняними даними в 1991 р. загальна чисельність співробітників військ органів КДБ СРСР досягала 420 тис. осіб. А захист державних секретів в економіці було покладено на Шосте управління [219, 19].

Це висновки і аргументи однієї сторони. Але існує й діаметрально протилежний погляд як російських, так і американських авторів [153, С. 496–497], який передбачав небачений економічний прорив СРСР в 90-х роках, аргументуючи його все тим самим військово-промисловим потенціалом, подальший розвиток якого, на думку авторів, мав забезпечити науково-технічний та економічний розвиток держави. Але так не сталося... Негативна роль у цьому відводиться М.С. Горбачову та його прихильникам, що нерідко заперечується.

По-своєму цей процес пояснили автори книги «Тайна Настрадамуса раскрыта» – Дмитро і Надія Зима. (М.: Рипол Классик, 1998. – 256 с.): «Радянський Союз розвалився не тому, що прийшов якийсь Горбачов, а з причин більш прозаїчних. Просто, наша могутня держава всі 70 років трималась на протистоянні з якимись безглуздими ворогами як зов-

нішніми, так і внутрішніми і всі біди оптом списувались на їх козні і «підступи». Адже це так зручно, коли в моїх бідах винуватий не я, а хтось інший, а тому і нам, простим громадянам, така ідея прийшла до душі. Горбачов же всього-навсього позбавив нас звичних ворогів, на яких ми списували свої негаразди, але звичка то залишилась!» (с.183). І взагалі, автори стверджують, що слово «катастрофа» дослівно означає не що інше, як «перебудова» (с. 247). Але нас цікавить не лише політичний, а й фінансово-економічний бік цієї проблеми з наукового погляду, де примат мають іманентно-притаманні закони, а не бінарне мислення, яке поширюється завдяки невідповідності й протиріччю між наслідком і процесом.

Як наочно виявилось під час путчу 1991 р., його організаторів підвела сліпа віра в чудодійну силу наказу, як це було раніше. Але демократичні перетворення змінили традиції минулого.

Політичне протистояння, що загострилось у серпні 1991 р., визначило напрям проведення економічних реформ. Ідеологія і політика знову, як це було характерно взагалі для радянської епохи, підпорядкували собі економіку. За свідченням Г. Явлінського, у Б. Єльцина і його оточення на той час уже склалися радикальні політичні орієнтири, для реалізації яких вони готові були йти до кінця. «Насамперед це одномоментний (у прямому розумінні – за один день) не лише політичний, а й економічний розвал Союзу, ліквідація всіх мислимих координуючих економічних органів, включаючи фінансову, кредиторну й грошову сфери. Далі всебічний відрив Росії від усіх республік, включаючи й такі, які на той час не ставили такого питання, наприклад, Білорусія, Казахстан. І низка інших настанов – в тому числі, природно, запровадження всіляких обмежень на вільну торгівлю й ринкові відносини з колишніми союзними республіками. При всьому тому Президент особисто хотів очолити економічну реформу, а отже, вона передбачалася швидкою (до літа-осені 1992 р. – перше поліпшення) і красивою... Таким було політичне замовлення» [131].

Економічні радники М. Горбачова, і насамперед Г. Явлінський, намагалися створити програму для СРСР. Суть їхньої концепції зводилась до таких положень: «ніякого обвального розпаду; питання армії та кордонів – питання добре підготовлених переговорів; негайне введення в дію Економічного договору; вільна торгівля; банківський союз і резервна система (виділено авт.); координація економічного законодавства; взаємне обмеження бюджетних дефіцитів. Тобто, зберігаючи той самий напрям суспільно-економічних перетворень, вони пропонували вдатися до поступових, економічних обгрунтованих кроків» [35, С. 445]. Російські політичні кола після 1991 р. ще довго не могли подолати інерцію імперського мислення й психологію месіанізму, що негативно впливало на економічне співробітництво України і Російської Федерації (РФ) і,

зокрема, на розподіл фінансів колишніх банків СРСР, кошти яких централізовано направлялись у Москву і залишилися на рахунках тамтешніх банків. Після розпаду союзної держави яскравим підтвердженням такої фінансової політики є діяльність Ощадбанку СРСР. За його вказівкою із України за останні місяці існування СРСР було перераховано без відшкодування до Москви практично всі заощадження населення України, що внаслідок інфляції та банкрутства Ощадбанку призвело до втрати коштів його вкладників, компенсація яких лягла непосильним тягарем на бюджет вже незалежної України.

Економічний і фінансовий хаос, що надовго укорінився в Україні, став наслідком кризи соціального, державного і галузевого управління. У цьому зв'язку можна погодитись із доктором технічних наук Є.С. Гончаровим, який запропонував управління сучасною суспільною системою розглядати як дерево цілей [75, с. 13-15].

«Стовбуром» дерева цілей є певний суспільний процес – економічний, політичний, військовий і т.п. Від стовбура відгалужуються «гілки» – цілі певних груп людей, що створюють «крону» дерева цілей. В кроні дерева цілей потрібно розрізняти три рівні цілей: нижній рівень – цілі виконавців певної суспільної системи, середній рівень – цілі управлінців цієї системи і верхній рівень – цілі держави. Управлінці в економічних (виробничих) системах – це власники і співвласники капіталу або їх довірені особи; в не виробничих системах (політичних, наукових, військових і т.п.) – це певні особи, яким на підставі суспільних «нормативів» надане право управління певними матеріальними та людськими ресурсами.

В історичному розрізі, центр інтересів суспільства еволюційно зміщується з верхньої, державної, частини в нижню, «народну» (виконавську), частину крони дерева цілей відповідно до того, як змінюється в суспільстві відношення людей до власності, до капіталу. Тобто дерево цілей пірамідальної форми, що відповідає народно-капіталістичній економічній системі, забезпечує суспільству найвищу живучість у природному середовищі. Модифікована теорія «народного капіталізму», що у первісному варіанті виникла у 50-ті роки ХХ століття, не втратила актуальності й нині, що не стосується, однак самого терміну.

В громадських системах, залежно від рівня їх організації, трапляються такі ситуації, коли дерево цілей не відповідає стану ресурсів (особливо людських), і це призводить до управлінської кризи. Наведена концепція розуміння управлінських процесів дає змогу провести адекватний аналіз проблем, характерних для становлення незалежної України.

Наслідки такого аналізу свідчать, що найбільшого розмаху управлінська вакханалія досягла за часів так званого «застійного періоду», коли все управлінське мистецтво зводилося переважно до вміння «вгодити

старшому» та розкратати державне. Управлінські структури суспільства заповнювалися бездарними людьми на підставі «ідеологічної зрілості» та протекціонізму. Свідченням цьому були так звані «узбецька справа», «справа Медунова» тощо.

«У світовій практиці склалися переважно дві системні ієрархії управління: замкнене управління, коли усі важливі управлінські рішення приймаються в межах самої системи, та розімкнене управління, коли значна частина управлінських рішень приймається за межами системи в певних керівних установах вищого рівня. Першому типу управління відповідає повна піраміда, а другому – зрізана піраміда. Перший тип управління відповідає самоорганізуючим системам, а другий тип – частково самокерованим і повністю – керованим системам» [75, с. 12].

Догляд за станом дерева цілей нації забезпечують її лідери та функціонери, в цілому – інтелігенція. «І якщо дерево цілей гине, то це еволюційно знаменує не агресивність доквілля, а неспроможність нації відстояти своє «місце під Сонцем» [75, с. 22].

Першу і головну проблему сучасної України Є. С. Гончаров вбачає саме в тому, що «вона має досить старе і хворе дерево суспільних цілей, навколо якого з'явилися нові паростки і кожен з них може вирости в нове дерево. І тут виникає альтернатива: або лікувати старе дерево, «прищеплюючи» до нього молоді паростки, або вирощувати нове дерево для нової спільності народів. Перший варіант еволюційно малонадійний, а другий надзвичайно тривалий, але еволюційно перспективний, бо якщо не з'явиться спільне дерево, то залишаться старі проблеми. Вирішити цю альтернативу мають самі народи України.

Друга умова – це достатній еволюційний потенціал матеріальних та людських ресурсів. Сучасна цивілізація забезпечує високий рівень життя в будь-яких земних умовах, а Україні історично дісталася чи не найкраще природне середовище на земній кулі. Народи, що входять до сучасної України, в переважній більшості історично ще ніколи не були справжніми володарями своїх матеріальних ресурсів, вони практично не мають суспільного досвіду вільної праці, а саме така праця формує сучасну цивілізовану людину» [75, с. 22].

Сьогодні науковці України не випадково зайняті розробкою наукових концепцій з проблем розвитку суспільства за ринкових умов, що дає можливість спеціалістам, державним діячам, управлінцям розробляти реальні програми і планувати адекватні заходи на основі цих концепцій. Виявляється, що наукові концепції більш чіткі в розвинутому суспільстві, а потреба в них гостріша в суспільстві, що розвивається.

З приводу цього Є. С. Гончаров полемізує із гуманітаріями: «Що важливіше в житті суспільства – духовна культура чи економіка?» – запитання є чисто риторичним і не має природного змісту. Для суспільства

все це нероздільне. А ось запитання «З чого розпочати перебудову... суспільства?» – цілком логічне, бо це вибір цілеспрямованої діяльності. Відповідь на це запитання теж однозначна, тому що в основі сучасної цивілізації лежить здорова ринкова економіка. Розбудовою такої економіки і необхідно «реанімувати» суспільство. Але у нашому суспільстві пропонується стільки моделей переходу до ринкової економіки, скільки політичних діячів, парламентарів, спеціалістів та радників з-за кордону [75, с. 23].

Сьогодні, робить він висновок, – одночасно можна стверджувати, що сучасна ринкова економіка можлива лише за наявності принаймні трьох таких факторів: статистично якомога більшої кількості власників капіталу, високої продуктивності праці та високої технологічної культури на фоні світових досягнень. А це, своєю чергою, можливе тільки за умов «розмивання» трьох зазначених вище суспільних проблем, тобто знову замикається коло [75, с. 23].

Внаслідок загострення суспільно-політичної та економічної ситуації не лише на теренах колишнього СРСР, а й у всьому світі, в кінці ХХ на початку ХХІ століття вченими суспільних наук започатковане вивчення в нових історичних умовах суті й діалектики національної безпеки та її складових, до чого спонукало саме життя. Не стала винятком в цьому відношенні й Україна, яка в цей період все більше набуває національних ознак як суверенна держава, опираючись на прагнення народу, відтворюючи історичні традиції. Наслідком є підстави стверджувати, що вже сформовано концепцію визначення та забезпечення національної безпеки України. Але її складові (до речі навіть перелік яких ще не сформувався), в т.ч. економічна безпека, вивчені недостатньо. А фінансова безпека та безпека банківської системи, що є основою економічної безпеки, взагалі не досліджені, чим зумовлені істотні провали у їх функціонуванні. Проведений аналіз свідчить, що чим глибше вникає дослідник у складові національної безпеки, тим більше переконається у їхній недостатній розробленості і тим більшим є поле його діяльності.

Не зважаючи на наявність численних розробок поняття і теорії національної безпеки [134, 135, 127, 81, 114, 120, 123 та інші], автори не вбачають потреби на цьому зупинятись, обмежуватись їх узагальненням, викладенням інтегрованого феномену та умов, що на нього впливають.

Специфіка вітчизняного державного розвитку полягає не дозволяє сліпо дублювати чужий досвід, котрий, як правило, в соціально-психологічних та історичних умовах України не приживається, у чому ми мали змогу не один раз пересвідчитись.

Генеруючи досвід віків, не важко дійти аксіоми: поза державою у повноцінної нації не може бути повної самореалізації. У такому разі нація

не матиме майбутнього. При цьому слід визнати, що державність це не лише стан, а й процес розвитку, динаміка, якою слід чітко управляти.

Сьогодні Україна зіткнулася з потужними і добре скоординованими зусиллями своїх недругів (зовнішніх і внутрішніх) підірвати її оборонний та економічний потенціал, реанімувати бездержавність. Поширюються метастази організованої злочинності та корупції.

Процес державотворення в Україні завжди супроводжувався тиском і втручанням зовнішніх та внутрішніх сил, котрі вміло користувалися як внутрішнім протистоянням різних політичних течій, партій, так і політичною розшарованістю у суспільстві, нездатністю згуртуватись у важкі часи, відірваністю державних лідерів від народу, нехтуванням його інтересами, невизначеністю політичних цілей і шляхів їх досягнення, фальшивим розумінням української національної державності, незнанням способів управління державою, невмінням його організувати, підібрати керівні кадри тощо. Ці чинники завжди відігравали драматичну роль у долі української держави, яка врешті-решт втрачала свою незалежність. Існують вони й сьогодні і становлять реальну загрозу, як і колись.

Серед суспільно-правових факторів, які за сучасних умов істотно впливають на функціонування української державності, важливе значення має чітке теоретичне визначення і надійне практичне забезпечення її економічної й фінансової безпеки як основних складових національної безпеки.

У широкому розумінні безпека – це рівень захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз. На тему безпеки взагалі написано чимало філософської, юридичної та соціально-економічної літератури.

Національна безпека України сьогодні є предметом комплексного багатогалузевого наукового дослідження та в синтезованому вигляді визначається як такий стан держави, що характеризує сукупність державно-правових і суспільних гарантій, котрі забезпечують потрібний рівень захищеності корінних інтересів людини й громадянина, суспільства й суверенної держави в цілому від явних і потенційних внутрішніх та зовнішніх загроз, їх своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізацію, що уможливорює стабільний всебічний прогрес, сталий розвиток суспільства.

Національна безпека неможлива без міцної держави, стійкості центральної влади та стабільності суспільства. Забезпечення національної і державної безпеки має провадитися за відповідними складовими, ядро й основу яких становить економічна та фінансова безпека.

Складові національної безпеки не можуть бути стандартними або загальноприйнятими для всіх країн, а залежать від того, у якому стані розвитку чи занепаду перебуває держава. Наприклад, Рада національної

безпеки США орієнтована на розв'язання проблем захисту національних інтересів США на всесвітньому рівні. А багаторічна внутрішня криза в Україні потребує насамперед зосередження сил на розв'язанні широкого кола внутрішніх проблем. Виходячи з цього, як засвідчує доктор технічних наук, професор В.В. Мороз, який був одним із керівників апарату РНБО України після його утворення, ще у 1992 р. при формуванні напрямів діяльності Ради національної безпеки України та її апарата виділялися за критеріями цілеспрямованості чотири головні: внутрішня безпека, зовнішня безпека, розв'язання транснаціональних проблем, інформаційна безпека.

У сфері внутрішньої безпеки передбачалося розв'язання проблем забезпечення *економічної, фінансової* (виділено авт. – Л.С.), соціальної, внутрішньополітичної, гуманітарної безпеки (Узагальнений додаток Б.1).

У напрямку зовнішньої безпеки було передбачено розв'язання проблем забезпечення регіональної, європейської та всесвітньої зовнішньоекономічної та військової безпеки.

До комплексу транснаціональних проблем входили проблеми забезпечення екологічної, епідеміологічної безпеки та безпеки від інших надзвичайних явищ.

Створення потрібних умов та засобів для інформаційної безпеки визнано допоміжним напрямком з погляду забезпечення інформаційної підтримки та відповідного захисту процесів розв'язання зазначених вище та інших проблем усіх напрямків життєдіяльності держави і суспільства [120, с. 11-12].

Сьогодні вже можна говорити про наявність теорії національної безпеки.

«Теорія національної безпеки – це метанаука, яка поєднує в собі прикладні аспекти соціальних, воєнних, гуманітарних, технічних, психологічних, біологічних та інших наук з метою дослідження сутності, змісту, методів, форм і засобів забезпечення безпеки особистості і соціальних спільнот різного рівня» [81, с. 7].

Не ставлячи за мету всебічне дослідження феномену національної безпеки, торкнемося лише загальнотеоретичних та практичних її аспектів, від яких залежить економічна та банківська безпека України.

Питання розробки та стану національної безпеки є фундаментальним, яке багато в чому визначає напрямок і перспективи розвитку держави, суспільства та кожної окремої особистості.

За умов відсутності національної єдності «становище ускладнюється тим, що в суспільстві існують різноманітні взаємоконкуруючі тлумачення національних інтересів національної безпеки різними соціальними групами. Це об'єктивно призводить до соціальної напруженості та

конфліктів і знижує загальний рівень безпеки усіх без винятку соціальних груп» [76, с. 12].

Ще більший критиці окремі вчені піддають стан національної безпеки і практичні заходи щодо її забезпечення, підводячи до невтішного прогнозу: «Успішно проваливши всі спроби проведення економічної, адміністративної та військової реформи (чи, точніше буде сказати, спроби імітації цих реформ), опинившись після 11 років незалежності серед найбідніших країн – маргіналів Європи (із ВВП на рівні вартості щорічної продукції компанії Siemens), Україна сьогодні не здатна забезпечити необхідного рівня безпеки для своїх громадян як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях.

Більше того, сьогоднішня несприятлива ситуація значно погіршиться в найближчі 5-10 років, якщо за умов відсутності адекватних військових реформ і хронічного недофінансування збройних сил, більшу частину застарілої військової техніки матимемо здати на металобрухт. Зношеність і старіння основних фондів виробництва призведе до різкого уповільнення ВВП та збільшення кількості виробничих катастроф, які можна буде порівняти із тими, що зараз спостерігаємо у вугільній галузі. Навіть при збереженні поточних темпів економічного зростання, що само собою дуже проблематично в існуючих умовах, безнадійно відстала Україна у кращому разі через 10 років досягне рівня ВВП 1991 р. і зможе претендувати на приналежність до Європи лише в географічному сенсі, а підтримання адекватного рівня національної безпеки стане неможливим у принципі» [76, с. 12].

Очевидно, що така оцінка не може претендувати на винятково правильну, всебічну і вичерпну, оскільки за основу критеріїв береться лише військово-технічна складова. В науці існують інші, більш оптимістичні чи прямо протилежні думки [81, 114, 123]. Це свідчить не лише про фундаментальне значення національної безпеки в численних державних програмах громадського розвитку, але і про те, що Україні належить пройти тернистий і довгий шлях до досягнення поставленої мети. Додатковим резервом на цьому шляху є громадський контроль і безпосередня участь недержавних суб'єктів в забезпеченні національної безпеки.

Однією з особливостей концептуальної розробки державного розвитку незалежної України є те, що у науковій, у тому числі спеціальній, літературі поняття національна безпека раніше було витиснуто поняттям державної безпеки. Це зумовлено не стільки застарілим розумінням державної безпеки як непорушності корінних підвалин соціалістичного суспільства, скільки новими реаліями, які все більше набувають національних ознак. Охоплюючи за змістом усі види безпеки країни як соціальної системи, поняття національної безпеки вийшло далеко за межі поняття «безпека

держави», особливо коли йдеться про БСУ, переважну кількість якої нараховують комерційні, тобто недержавні банки.

Поняття державної безпеки обмежується лише станом захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного й інформаційного потенціалу країни від зовнішніх і внутрішніх загроз, що виходять від іноземних спецслужб та організацій, а також злочинних співтовариств, груп і окремих осіб.

Отже, державна безпека виходить за рамки забезпечення безпеки тільки держави. В умовах ринкової економіки з приватною формою власності економічний потенціал країни вже не збігається з економічним потенціалом держави, а тому мусить бути об'єктом забезпечення національної безпеки. З цього погляду, поняття «державна безпека» наповнюється іншим, більш широким, змістом ніж безпека держави. Можна погодитись із твердженням, що поняття «зміст державної безпеки» значно вужче від поняття «зміст безпеки держави», оскільки, по-перше, безпека держави припускає не тільки протидію загрозам, що характерно для забезпечення державної безпеки, але й зміцнення держави, забезпечення її прогресивного розвитку, по-друге, безпека держави пов'язана з різного роду загрозами, що виходять за межі державної безпеки.

Державна безпека, наприклад, у Російській Федерації є однією із трьох основних систем забезпечення національної безпеки, що об'єктивно існують у суспільстві:

- системи оборони країни, якій інституційно відповідає військова організація;
- системи державної безпеки, яку складають спеціальні служби;
- системи забезпечення суспільної безпеки, у яку входять насамперед правоохоронні органи.

«Кожна з даних систем має свій об'єкт, систему органів, що забезпечені силами, засобами і методами виконання покладених на них задач. Разом з тим, вони взаємозалежні й взаємопроникають один до одного. Це означає, наприклад, що органи федеральної служби безпеки, входячи в систему забезпечення державної безпеки, беруть участь у межах своєї компетенції в обороні країни і забезпеченні суспільної безпеки. Зрозуміло, що такий розподіл умовний і не повною мірою відповідає потребам забезпечення усіх видів безпеки, що входять у національну безпеку. Завдання полягає в тім, щоб побудувати дійсно цілісну систему забезпечення національної безпеки, у якій її окремі елементи знаходилися б у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності й охоплювали своєю дією усе поле безпеки країни» [135, с. 216-217].

Хоча функції держави у сфері забезпечення її безпеки чітко визначені, це не виключає доцільності залучення недержавних суб'єктів, зацікавлених в цьому.

Попри ґрунтовну розробку і довгий перелік зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України [наприклад, 81, с. 9-11], серед них про загрози кредитно-фінансовій і банківській системі не згадується взагалі, що свідчить про потребу концептуального уточнення як структури та змісту національної безпеки, так і основних напрямів її забезпечення. Адже теоретики майже одностайно включають фінансову та економічну безпеку до складу національної безпеки, оскільки без належної кредитної політики й фінансового забезпечення складових і напрямків національної безпеки не може йтися про її реалізацію.

Складовими національної безпеки є внутрішня безпека (економічна, внутрішньополітична, соціальна, гуманітарна, фінансова, екологічна, криміногенна, епідеміологічна, ядерна та безпека від інших надзвичайних явищ) і зовнішня (міжнародна, зовнішньоторговельна, воєнна) [157, с. 8]. З урахуванням змісту роботи, нас перш за все цікавлять такі види внутрішньої безпеки як економічна та фінансова.

Стаття 17 Конституції України передбачає, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу» [1, с. 7]. Таким чином, економічна безпека справедливо виділяється як одна з найголовніших.

Останнім часом проблеми забезпечення економічної безпеки активно розробляються не лише вченими України, але й інших держав, в т.ч. постсоціалістичних, зокрема, Росії та Білорусі. Оскільки соціально-економічні та історичні умови України, Росії та Білорусі значною мірою співпадають, варто звернутися до погляду окремих представників науки цих держав. У російській концепції економічна безпека виступає складовою національної безпеки, будучи водночас її фундаментом і матеріальною основою. Таке місце економічної безпеки зумовлюється особливою роллю економіки в житті суспільства. Адже історичний досвід підтверджує хрестоматійну істину: якщо в економіці будь-якої країни справи йдуть добре, тоді скрізь добре і, навпаки, якщо економіка функціонує незадовільно, виникають труднощі у всіх сферах життєдіяльності людей.

В офіційних документах і спеціальній літературі Російської Федерації поки що немає загальноприйнятого визначення поняття економічної безпеки, що пояснюється його винятковими обсягом та кореляцією з іншими поняттями й категоріями. Економічна безпека трактується як стан економіки, при якому забезпечується розв'язання трьох взаємозалежних завдань: досить високе і стійке зростання, ефективне задоволення громадських потреб, захист економічних інтересів держави на національному і міжнародному рівнях [151, с. 5].

Окрім цього, в Російській Федерації існує погляд, згідно з яким «Національна економічна безпека – це такий стан економіки та інститутів влади, при якому забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійний, соціально спрямований розвиток країни в цілому, достатній економічний і оборонний потенціал навіть при найбільш несприятливих варіантах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів» [127, с. 29].

Сьогодні можна говорити про сформовану систему поглядів на проблеми забезпечення економічної безпеки Росії. В їх основі лежать такі вихідні положення.

Перше. Забезпечення макроекономічної безпеки є винятково прерогативою держави і особливо у разі виникнення в економіці форс-мажорних обставин. Ніхто інший не в змозі вирішити це завдання в повному обсязі.

Друге. Економічна безпека має дві складові: внутрішню і зовнішню. Це означає стійкість економіки до спонтанних і навмисних загроз, що виходять від іноземних суб'єктів. Таке становище дозволяє відрізнити зовнішню форму прояву загрози від глибинних, сутнісних явищ і процесів, що відбуваються у надрах економіки.

«Практика свідчить про те, що загрози національній безпеці Росії мають переважно внутрішній характер, зосереджені у внутрішньополітичній, економічній, соціальній, екологічній, інформаційній і духовній сферах. Це важливо, бо вказує на те, що слід відійти від однолінійного, стройового мислення, яке сформувалося за радянських часів, коли будь-які труднощі й провали в економіці автоматично списувалися на підступ так званого «світового імперіалізму».

Третє. У теорії та практиці забезпечення економічної безпеки винятково важливе значення має розробка «порогових» (граничних) значень загроз, що виникають в економіці. Ця проблема поки що не вирішена наукою.

Четверте. Проблеми економічної безпеки Росії набувають особливої гостроти в зв'язку з активним включенням її у світову економіку, вступом у міжнародні економічні організації. З погляду економічної безпеки, це суперечливий процес. З одного боку, входження Росії у світові господарські зв'язки дає їй безперечні вигоди (ринки збуту, приплив інвестицій, кредити, правовий захист, доступ до високих технологій і т.д.), з іншого боку – російська економіка повинна бути відкритою для закордонних товарів і капіталів, залежати від того, що відбувається в інших країнах, імпортувати не тільки товари та технології, але й кризи.

П'яте. Важливу роль для визначення пріоритетів економічної безпеки має чітке визначення економічних інтересів Росії і публічне обнародування їх. Це дозволяє розробити систему адресних заходів для захисту російської

економіки від внутрішніх і зовнішніх економічних загроз. Відсутність чітко сформульованих економічних інтересів робить розмитою та малозрозумілою систему заходів по відведенню загроз у кредитно-фінансовій сфері, банківській системі тощо [151, с. 8-10].

До об'єктів економічної безпеки Росії відносяться не лише держава з її економічною системою і всіма природними багатствами, але й суспільство з його інститутами, закладами, фірмами і кожна особа.

Суб'єктами економічної безпеки Росії є: функціональні та галузеві міністерства й відомства; податкові та митні служби, банки, біржі, фонди, страхові компанії, відповідні комітети Федеральних зборів, а також виробники й продавці продукції, робіт і послуг, товариства споживачів [127, с. 32].

Основними заходами із забезпечення надійного функціонування банківської системи є: забезпечення стійкості карбованця; організація надійної системи розрахунків і касового обслуговування, в т.ч. технічний захист банківських телекомунікацій від несанкціонованого доступу та припинення спроб злочинних елементів щодо введення в грошовий обіг фіктивних банківських документів; вжиття своєчасних і ефективних заходів щодо захисту інтересів вкладників банків, посилення ролі Банка Росії по нагляду за діяльністю комерційних банків з метою недопущення їх масових банкрутств; удосконалення механізму контролю за валютними поточними та капітальними операціями суб'єктів російського ринку у спільній роботі з другими органами державного нагляду; недопущення змін розмірів золотовалютного резерву [127, с. 41-42].

За ініціативою Інституту національної безпеки Республіки Білорусь у червні 2001 р. у Мінську відбулась міжнародна науково-практична конференція, на якій було заслухано низку доповідей провідних фахівців з проблем економічної безпеки, що дало змогу розглянути їх комплексно, крізь призму економіки та забезпечення державної безпеки. З цих позицій економічна безпека розглядається як відокремлений, матеріальний, соціально-економічний, організаційно-функціональний елемент в структурі державності, суспільства і, таким чином, виступає самостійним інститутом, необхідним для комплексного забезпечення їх функціонування й розвитку, в тому числі досягнення економічної незалежності та ефективності, конкурентноздатності, стабільності, стійкості, здатності до саморозвитку і прогресу національної економіки [135, с. 196-197].

Таке визначення, на думку авторів, тяжіє до надто загальної ізольованої характеристики, розкриваючи мету, структуру економічної безпеки, але не показує її взаємозв'язку з іншими складовими системи національної безпеки, не розкриває її стану, діяльності щодо забезпечення економічної безпеки.

Недолік наведеного визначення компенсується розробкою методологічної основи та моделі забезпечення економічної безпеки науковцями Білорусі. Зокрема, для формування моделі економічної безпеки Республіки Білорусь використано методологію, що включає: теоретико-методологічну розробку проблематики економічної безпеки держави для визначення її змісту, структури, системи, динаміки, базових категорій; визначення основних соціально-економічних проблем, характерних для білоруської держави, в т.ч. пов'язаних із конкурентноздатністю економіки, зовнішньоекономічною діяльністю, інфляцією, грошово-кредитною та бюджетною політикою, станом інформаційного простору; аналіз статистичної інформації та виділення основних економічних об'єктів моделі економічної безпеки Республіки Білорусь (цілей і пріоритетів, джерел загроз, методів); анкетне опитування фахівців органів державного управління, безпеки, наукової еліти; співбесіди з фахівцями; вивчення матеріалів академічної науки з цієї проблеми; збір і обробку соціально-економічних даних неурядових організацій; аналіз інформації правоохоронних органів із проблем економічної безпеки; аналіз і систематизацію отриманих даних, їх зіставлення із соціально-економічною обстановкою в республіці; виділення цілей економічного розвитку, економічних пріоритетів, загроз, основних загальних і спеціальних методів реалізації державної політики в сфері економічної безпеки білоруської держави, сукупність яких у їхньому взаємозв'язку і є моделлю економічної безпеки Республіки Білорусь [135, с. 202-203].

Використання зазначеної методології дозволило сформувати модель економічної безпеки білоруської держави, яка на початку ХХІ століття характеризується таким чином.

1. Як національні економічні цілі Білорусі виділено розробку і реалізацію в межах ліберально-системного підходу технології переходу до ринкової економіки, із входженням до системи світових господарських зв'язків з урахуванням економічних відносин, що формуються, з Російською Федерацією, Західною Європою, усунення дисбалансу між довгостроковими і короткостроковими соціально-економічними пріоритетами.

2. Економічними пріоритетами Білорусі є: реформування системи управління економікою; проведення реформи сільського господарства; підвищення конкурентоздатності й ефективності національного виробництва на базі впровадження новітніх технологій; прискорений розвиток науки та освіти; формування грошово-кредитної політики відповідно до ринкових принципів; лібералізація цін; розвиток підприємництва і приватного сектору; поліпшення інвестиційного клімату і залучення іноземних інвестицій; соціальний захист населення; інсти-

туційна реформа; боротьба з корупцією; подолання одновекторної орієнтації у зовнішньоекономічній діяльності; розвиток відносин співробітництва з міжнародними фінансово-економічними і торговими організаціями; забезпечення енергосировинними ресурсами з альтернативних джерел.

3. Загрозами економічній безпеці Білорусі є: фізична зношеність виробничих фондів, низька конкурентоздатність і ефективність національної економіки, високий рівень інфляції, незадовільний стан банківської системи, кризовий стан сільського господарства, погіршення економічного стану приватних господарств, руйнування інтелектуального й трудового потенціалу, технічна відсталість індустріального сектора, енергоємна і матеріалоємна структура виробництва, активність секторальної лобіювання, криміналізація економіки, погіршення екологічної обстановки, непропорційно висока питома вага основного постачальника енергосировинних ресурсів, відсутність реальної системи заходів для участі в міжнародному потоці інвестицій, асиметричні зовнішньоекономічні відносини, ізоляція на міжнародному фінансово-економічному, торговому просторі.

4. Вимір економічної безпеки Республіки Білорусь пропонується проводити на основі дослідження й аналізу таких показників, як: ВВП/на душу населення; темпи приросту (падіння) ВВП/на душу населення по ППС; дефіцит бюджету/ВВП (у білоруських карбованцях); рівень інфляції; сальдо платіжного балансу/ВВП (у доларах США за курсом НБ); величина депопуляції населення; рівень бідності.

5. До системи основних методів державної політики у сфері економічної безпеки Білорусі включаються загальні методи: моніторинг національних економічних цілей і пріоритетів, загроз; критерії оцінки економічної безпеки. Спеціальні методи: створення технологій визначення, оцінки, розв'язання пріоритетних проблем збільшення експорту, механізмів протидії економічній ізоляції, захисту інтересів білоруських експортерів за кордоном; концентрація науково-технічної діяльності за її пріоритетними напрямками, впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій; формування ринку економічної та ділової інформації; доведення до партнерів спрямованої економічної інформації в поєднанні з її захистом; розробка нових технологій боротьби з економічною організованою злочинністю; створення законодавства, яке регулює лобістську діяльність; залучення неурядових організацій для розв'язання завдань економічної безпеки країни; формування національної еліти на основі впровадження нових освітніх технологій, здатної керувати економікою згідно із ринковими принципами, процесами глобалізації і національно-державними інтересами [135, с. 203-204].

Як свідчить аналіз, характерні особливості і зміст моделі економічної безпеки Білорусі значною мірою властиві й Україні, що зумовлено ідентичними постсоціалістичними геоекономічними наслідками. Однак у процесі віддалення від попередньої суспільної формації чинники економічної безпеки Білорусі та України все більше різняться між собою.

Із набуттям незалежності Україною виникла нагальна потреба теоретичної розробки і практичної реалізації основних положень економічної безпеки. І якщо за 11 років розроблено вже другу концепцію національної безпеки, то проблеми економічної й особливо фінансової безпеки розроблені недостатньо.

Вченими-юристами Академії державного управління при Президентіві України, Національної юридичної академії ім.Я.Мудрого та іншими економічна безпека розглядається як «такий стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які б гарантували позитивні темпи економічного розвитку, здатність зберігати чи відновлювати виробництво, забезпечувати стійке функціонування кредитно-фінансової системи (виділено автором – Л. С.) тощо. Джерелом загрози є держави, юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну, економічну політику» [123, с. 55]. Фінансова безпека у цій праці окремо не розглядається, автори обмежились включенням до економічної безпеки кредитно-фінансової системи.

Іншу думку висловлюють вчені-економісти, які розглядаючи економічну безпеку, за основу беруть здатність національної економіки забезпечити цю складову загальної безпеки держави.

«Економічна безпека – це здатність національної економіки забезпечити стабільний розвиток виробництва в державі з метою оздоровлення її головних потреб. Вона охоплює такі різновиди безпеки, як фінансова, енергетична, техніко-технологічна, продовольча та ін.» [111, с. 233]. Отже, економістами фінансова безпека виокремлюється.

Сутність економічної безпеки полягає в спроможності держави забезпечити відповідність системи економічних, фінансових відносин потребам виробництва і економічного розвитку країни.

Важливо усвідомити, що всі види безпеки (воєнної, екологічної, правової тощо) базуються на економічній основі.

Як свідчать дослідники, економічна безпека країни суперечить вимогам до національних урядів запроваджувати дерегуляцію ринків. Це вимагає передати реальну економічну владу в державах глобальному капіталу. В цьому суть стратегії і політики сучасних прихильників тотальної глобалізації. Оскільки дерегуляція відкриває кожен національну економіку міжнародному суперництву та глобальній конкуренції, ідентифікує її функціонування, значно послаблює і державну владу, і саму економіку, яка

стає некерованою з центру, у чому легко переконатися на досвіді України. Національна економіка перестає бути самодостатньою з погляду інтересів розвитку. «Об'єктивно діє глобальний закон внутрішньої компресії економіки, за яким: чим сильніший зовнішній вплив на національну економіку, тим вищим повинен бути рівень її інтеграції, більшою сила внутрішніх взаємозв'язків, сильнішим опір негативному зовнішньому впливу і загрозам. Відкритість національної економіки завжди повинна бути порівняно мінімальною, хоча й достатньою: як у двигуна внутрішнього згорання, у якого відкритих отворів є чимало, однак вони не порушують внутрішньої його компресії, а від цього залежить потужність» [111, с. 234]

Країни СНД, і в першу чергу Україна, піддавшись економічній політиці дерегуляції, вже багато років не можуть самостійно управляти цим процесом, стримуючи зовнішній тиск і водночас працюючи за правилами, визначеними в угодах системи ГАТТ/СОТ. Україна є членом десятків міжнародних організацій, що властиво для великої європейської держави. Однак маючи величезний економічний потенціал вона залишається аутсайдером щодо системи ГАТТ/СОТ.

Наприклад, до українських виробників та товарів антидемпінгові й інші захисні процедури та заходи, визначені як такі у ГАТТ/СОТ, сьогодні запроваджено практично на всіх головних ринках світу (Європейським Союзом та його членами, США, Канадою, Мексикою, країнами Латинської Америки (Бразилією, Аргентиною, Чилі), країнами Азії та Африки (Туреччиною, Індією, Таїландом, Індонезією, Єгиптом, Південно-Африканською Республікою), в СНД – Росією) як універсальний механізм спілкування з країнами, які не є членами СОТ. Тобто, Україна у цьому випадку перебуває в нерівноправному становищі порівняно з країнами – членами СОТ, що унеможливує вжиття адекватних заходів у правовому полі системи ГАТТ/СОТ з боку України та призводить до втрат українськими товаровиробниками світових ринків збуту [126, с. 87]

Економічна безпека України сьогодні залежить від дії внутрішніх і зовнішніх чинників та сил, зацікавлених у зміні її соціально-економічного та політичного ладу.

Завдання економічної безпеки полягають у збереженні економічного суверенітету держави, тобто її повної незалежності від інших держав у внутрішніх справах і зовнішніх відносинах. Справжній суверенітет держави можливий тільки за умови ефективної та конкурентоспроможної соціально орієнтованої економіки.

В основі економічного суверенітету є право власності українського народу на своє національне багатство.

«Економічної безпеки України можна досягти за умови економічної рівноваги у державі. Рівновагою вважають таке становище населення

країни, за якого забезпечені його нормальні умови буття і праці. А це залежить від наявності достатньої кількості основних ресурсів, сталості фінансово-кредитної та грошової системи, дієвості правоохоронної системи, готовності війська до захисту держави, надійності й ефективності системи самоврядування та державного управління.

Економічна нестабільність зумовлює порушення економічної рівноваги, а це може спричинити втрату суверенності та державності.

Рівень економічної безпеки можна збільшити, якщо послабити залежність економіки від зовнішньоекономічних чинників. Для України така залежність виявляється, передусім, у потребі ввезення головної частки енергоносіїв із Російської Федерації та в труднощах налагодження дієвих зв'язків із альтернативними постачальниками, особливо нафти і газу» [11, с. 236]

В Україні також досить низьким є рівень безпеки підприємницької діяльності та бізнесу. Посилюються загрози, які виходять як від криміналітету та корупції, так і від непослідовності та неефективності офіційної економічної політики держави. Оскільки норму прибутку на капітал, що функціонує, його власник розглядає як певну плату за ризик, за умови її зменшення гроші шукають іншого застосування, що призводить до декапіталізації національної економіки.

«Економічна безпека бізнесу — це, передусім, захист приватної власності від різноманітних загроз і зазіхань з боку суб'єктів господарювання в ринковому середовищі. В Україні приватна власність багатьох років не знаходила визнання. І тому її фіксація у Конституції є важливим кроком на шляху ринкового реформування української економіки.

Крім того, економічна безпека — це не тільки конкретна техніка безпеки і організація праці на робочому місці, а взагалі, — це захист бізнесу, фірми і її працівників від ринкових невдач, які в кінцевому рахунку зводяться до економічних та фінансових збитків і втрат» [139, с. 5]. Це сприяє накопиченню потрібного капіталу для стабільного економічного становища України. Надмірне податкове навантаження є чинником негативного впливу на економічну безпеку.

«Методологічна помилка... полягає в тому, що під терміном капітал у нас звикли розуміти або певну суму грошей, або сукупність машин і устаткування. Проте насправді капітал є складною системою відносин. За класичним теоретичним визначенням, капітал — це частина національного багатства, яка приводить у дію засоби виробництва й існує у постійному кругообігу. Отже, саме обіг за посередництвом як ринків, так і розвинутої грошової системи, є головною потребою для того, щоб капітал функціонував ефективно. Якщо капітал зростає внаслідок порушення законодавства чи платіжної системи, виборювання певних пільг,

використання цінових диспропорцій через бартер, взаємозаліки тощо, як це часто сьогодні трапляється в Україні, то фактично відбувається лише перерозподіл національного капіталу. Отже, нагромадження капіталу на одному полюсі веде до зменшення платоспроможного попиту та економічної активності на іншому. А це перешкоджає налагодженню стабільного обігу капіталу. Звідси капітал, збагачений таким чином, сам підриває умови для власного існування» [111, с. 237-238].

Незадовільне економічне становище України пояснюється не лише зруйнованим господарським механізмом, становленням нових владних структур і систем управління, загостренням політичних та соціальних конфліктів, нездатністю парламенту, неспроможністю виконавчої влади, іншими об'єктивними та суб'єктивними труднощами. Але, як аргументовано доводить професор В.В.Мороз [120, с. 13-18], існують також першопричинні фактори поглиблення кризи, котрі і парламент, і виконавча влада не зуміли виявити та знешкодити.

Один з найголовніших таких факторів «полягає у тому, що замість переходу до ринкової системи (вільне виробництво і вільний розподіл під державним контролем загальних витрат та грошової маси) в Україні був здійснений перехід від неефективного державного раціонування (державне виробництво і державний розподіл) у натуральній формі (держплан, держпостач, держторгівля, фіксовані ціни та зарплата) до ще більш неефективного державного раціонування у грошовій формі (мінфін, витратна сваволя підприємств, неконтрольована емісія, корупція) через кредити... При цьому старе державне стимулювання виробництва зняте, а нове, ринкове, – не запропоноване. Звідси повальний спад виробництва та споживання. Ніякого державного контролю витратно-грошової системи, відповідного ринку, не впроваджено. Звідси повальне зростання цін. Звідси гіперінфляція» [120, с. 13-14]

Як показав досвід, у перші роки незалежності України політика стала інструментом закамуфльованої турботи багатьох про себе, про свою особу, діяльність урядовців не була обтяжена пошуком шляхів переходу до справжньої ринкової реформи, спроможної забезпечити стабільність цін і економічний розвиток.

Перехід до ринкової системи господарювання зумовив необхідність «революції» фінансової системи, абсолютно не типової для країн Заходу і Третього світу реформи, які зводилися до ліквідації бюджетного дефіциту, накопичення приватних інвестицій та приватизації [120, с. 15].

Спеціалісти Гув'єрського інституту (США) наголосували, що фінансове розмежування підприємств і держави є вирішальним кроком до успішного проведення реформ в усіх країнах колишнього СРСР.

Фінансове розмежування підприємств і держави потрібне, бо за умови відповідальності держави за виробництво вона змушена фінансово покривати

виробничі витрати підприємств. Витрати підприємств стають державним боргом. Оскільки фактичним джерелом та ініціатором грошової емісії є підприємства, а не держава, сукупна емісійна маса не може бути контрольована державою як в її готівковій, так і в безготівковій частинах. «Підприємства самі збільшують неконтрольовану безготівкову емісію тим, що для покриття своїх боргів підвищують оптові ціни на продукцію, і тим самим «керують» інфляцією та збирають інфляційні податки з населення. Кожне підприємство прагне обігнати інфляцію і для цього підвищує оптові ціни. Зростання оптових цін призводить до дефіциту обігової маси, а це в свою чергу – до скорочення виробництва. Щоб запобігти скороченню виробництва, держава видає прямі кредити, які переходять у ріст зарплати, після чого інфляція роздрібних цін доганяє оптову. Коло замикається» [120, с. 15]. Необхідно було своєчасно зняти відповідальність держави за витрати підприємств.

Механізмом, який може забезпечити розв'язання проблеми фінансового розмежування підприємств і держави, є контрактний механізм державних довгострокових позикових гарантій підприємствам фонду заробітної плати.

Розмежування фінансів підприємств і держави посилює роль держави щодо фінансового контролю сукупних витрат та грошової системи, визволяє державу і населення від негосподарчої фінансової сваволі державних підприємств та колгоспів. «Це також захід соціальної справедливості, тому що він руйнує відомчі та індивідуальні привілеї підприємств щодо одержування державних кредитів, припиняє цінову гонку за «лідерами» і цим полегшує страждання малозабезпечених груп населення» [120, с. 17]

Свого часу багато надій покладалося на приватизацію. Але це тривалий процес, який не вчинив своєчасно істотного впливу на економіку. Більше того, він для України став малоефективним в умовах інфляції і економічного спаду. Інфляція позбавляла стимулів до інвестицій у приватне підприємство, а депресія не дозволила господарству піднятися і створити приватний кредитний ринок.

Справедливо зазначається: «як лозунг приватизація ще більш приваблива і, на жаль, більш химерна, ніж будь-який найпривабливіший лозунг комуністичного періоду. Тому вживати його треба доречно, а не для накопичення політичного багажу» [120, с. 18]

З метою забезпечення економічної безпеки України нерідко висловлювалися рекомендації щодо проведення з боку держави жорсткого контролю за розвитком економіки або навіть економічної диктатури (введення надзвичайного економічного стану), що зумовлено надто тривалою і руйнівною кризою, яка охопила всі сфери життя суспільства – економічну, соціальну та політичну та може призвести до соціальних потрясінь і втрати незалежності [87, с. 324–338].

Ми поділяємо думку, що «у перехідний до ринкових відносин період роль державного регулювання економічних процесів повинна бути значно вагомішою, ніж за умов розвинутої ринкової економіки. Чим ліпше працює ринок, а країна процвітає, тим менше потрібно державі втручатися в економіку; і навпаки, чим далі суспільство від економічної стабільності та розвитку, тим ширшим та масштабнішим повинно бути державне регулювання ринкових відносин. Деретулювання, тобто зменшення тиску держави на підприємство, спрощення процесу реєстрації підприємництва та ліцензування, податкової системи, є послабленням втручання держави на мікрорівні. Деретулювання ж перехідної економіки на макрорівні, тобто відмова держави від управління важливими процесами, загрожує демократичним цінностям не менше, ніж тоталітаризм» [87, с. 325].

Вітчизняний досвід доводить, що «спроба різкого переходу від тоталітаризму до ринку, без відповідної законодавчої бази, призвела до того, що економіку держави почали прибирати до рук мафіозно-корумповані структури, спекулятивний бізнес, рекет, вливаючись у командні висоти в економіці і політиці. Економіка України руйнується. Високоліквідну експортну продукцію у підприємств-виробників скуповують посередницькі комерційні структури, які займаються її вивезенням за межі країни, збагачуючись таким способом за рахунок держави. Усе це, а також вивезення капіталу за кордон, збільшує зовнішній борг, підриває економічну безпеку держави» [87, с. 325].

За цих умов потрібна сильна виконавча влада усіх рівнів, щоб взяти економічну ініціативу в державні руки. Стабілізувати ситуацію на макрорівні сьогодні можна за допомогою сильної виконавчої влади, на мікрорівні – шляхом місцевого самоврядування, сприяння розвитку приватної власності і появі середнього класу – підприємців, фермерів.

Потрібно забезпечити жорсткий адміністративний контроль щодо використання національного багатства, захисту національних інтересів у зовнішньоекономічних зв'язках, дотримання законодавства в галузі підприємництва і фінансово-кредитної діяльності, діяльності державних правоохоронних органів, за проходженням у країні грошових потоків та бюджетних коштів. Це є однією із головних сьогоднішніх умов забезпечення економічної безпеки.

«Економічна безпека країни в умовах глобалізації передбачає захищеність інтересів держави та інших суб'єктів господарювання. Саме вона тісно пов'язана з іншими складовими економічної безпеки, від її рівня залежить інвестиційний клімат у державі. Зумовлена вона стабільністю грошово-кредитної, бюджетної та валютної систем, залежить від багатьох показників, важливіші з яких такі, як: розподіл державного бюджету,

стійкість банківської системи, національної валюти, стан зовнішньої та внутрішньої заборгованості, дефіцит платіжного балансу» [87, с. 330].

У разі бездіяльності з боку держави щодо ефективного регулювання економічної та фінансової політики, в цій сфері закріплюються стихійні процеси, які призводять до непоправних негативних наслідків.

«Стихійні ринкові процеси не вкладаються в наявні концепції ринкового регулювання, насамперед, у концепції монетаризму. У країні монетаризм, тобто залежність, між грошовою масою, яка є в обігу, і динамікою номінального ВВП повинен бути стабільним і передбачуваним. За такої ситуації, впливаючи на обсяги цієї маси, уряд одержує інструментарій для забезпечення стійкого інфляційного зростання економіки. Проте глобалізація фінансового ринку призводить до порушення вказаної стабільності і передбачуваності, до фінансової кризи, а відміна режиму фіксованих валютних курсів веде до розмивання кордонів, насамперед, замкнених національних просторів, стимулює експансію іноземного капіталу на національних фінансових ринках. Усе це дає змогу спекулювати на зміні курсів валют. А посилення конкуренції на світовому ринку банківських послуг, зниження рентабельності банківських операцій і зменшення банківської маржі спонукатиме до переходу на дерегулювання сфери фінансової діяльності (зняття обмежень з розміру відсоткових ставок, зниження податків і комісійних зборів з фінансових трансакцій, відкриття іноземним банкам доступу на внутрішній фінансовий ринок, дозвіл конкурувати з банками страховим компаніям та іншим фінансовим інституціям тощо). Відповідно ліквідація контролю над валютними операціями зробила офшорні банки привабливими для відмивання «брудних грошей», на чому втрачають національні економіки» [87, с. 331–332].

Вітчизняна псевдоринкова система із засиллям олігархічних структур, що паразитують на фінансових спекуляціях, дає змогу іноземним компаніям захопити керівні позиції на вітчизняному внутрішньому ринку.

Отже, **економічна безпека України** – це такий стан національної економіки, який забезпечує стабільне функціонування виробництва, кредитно-фінансової і банківської системи, задовольняє матеріальні потреби держави, суспільства й особи, здійснює їх захист від зовнішніх та внутрішніх фінансових загроз.

Прийнятим у червні 2003 р. Законом України «Про основи національної безпеки України» [15] серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки в економічній сфері визначено:

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективно-

сті інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;

– удосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;

– подолання «тінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;

– забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

– проведення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;

– забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;

– забезпечення продовольчої безпеки;

– захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

– посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвитку експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях (ст. 8).

Серед суб'єктів забезпечення національної безпеки у ст.4 зазначено і НБУ. Як передбачає ст.9 цього закону, Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.

На сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України в економічній сфері є:

– істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

– ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

– нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;

– критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромисловому комплексі, системах життєзабезпечення; загострення проблем підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

– недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

– критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

– нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

– велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

– небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

– неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

– критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;

– неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

– «тінізація» національної економіки;

– переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними (ст. 7).

До складу економічної безпеки окремі фахівці-юристи включають також цінову і фінансово-грошову безпеку.

«Цінова безпека – різновид безпеки, який може найбільше вплинути на економіку. Правильне визначення ціни дозволяє правильно оцінити працю і встановити чесний розподіл благ між мешканцями країни, проводити справедливий обмін послугами і товарами як всередині країни, так і за її межами, на міжнародному рівні. Міжнародні та внутрішні сили, які впливають на рівень цін, є джерелами збалансованості або розбалансованості економіки держави. Цінова безпека тісно пов'язана з фінансово-грошовою безпекою.

Фінансово-грошова безпека – різновид безпеки, яка впливає на всі сфери економіки держави. Оскільки гроші є еквівалентом вартості всіх товарів, вони (через ціну) є силою, спроможною дестабілізувати положення в країні. Гроші – це не тільки паперові або металеві знаки обміну, купівлі і продажу, а ще й безготівкові розрахунки і цінні папери (акції, векселі,

сертифікати, облігації тощо), що визначають фінансовий стан держави. Величезне значення для держави має її банківська система, яка реалізує всі операції, що стосуються обігу грошей і цінних паперів. Саме банки спроможні стабілізувати або дестабілізувати фінансове положення у державі» [81, с. 50-51].

Однією із основних складових економічної безпеки є фінансова безпека держави, яка попри своїй доленосній важливості залишається мало вивченою.

«Фінансова безпека передбачає захищеність фінансових інтересів держави та інших суб'єктів господарювання. Саме вона тісно пов'язана з іншими складовими економічної безпеки, від її рівня залежить інвестиційний клімат у державі. Зумовлена вона стабільністю грошово-кредитної, бюджетної та валютної систем, визначена багатьма показниками, важливіші з яких такі:

- розподіл державного бюджету;
- стійкість банківської системи, національної валюти;
- стан зовнішньої та внутрішньої заборгованості;
- дефіцит платіжного балансу. [111, с. 235].

Внутрішні та зовнішні загрози фінансовій безпеці мають притаманні лише їй особливості. «До внутрішніх загроз фінансовій безпеці належать: недосконалість і незавершеність національного законодавства у фінансово-кредитній сфері; відсутність достатнього золотовалютного запасу й алмазного фонду держави; низький рівень інвестиційної діяльності; неефективність податкової системи, масове ухиляння від сплати податків; недосконалість бюджетної системи, низький рівень бюджетної дисципліни і надмірні державні витрати та дефіцит державного бюджету; високий рівень інфляції; зростання тіньової економіки, посилення її криміналізації, нелегальне перетікання валютних коштів вітчизняних підприємців за кордон; необґрунтована підтримка курсу національної грошової одиниці; платіжна криза; значна заборгованість у виплаті заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат; неповноцінність фондового ринку; нерозвинутість страхового ринку, системи довірчого управління майном; слабкість банківської системи; зростання внутрішнього боргу країни.

Зовнішніми загрозами є такі: значне від'ємне зовнішньоторговельне сальдо; залежність реформування економіки країни від отримання іноземних кредитів та іншої закордонної допомоги; зростання зовнішнього державного боргу і нераціональне використання закордонних кредитів; втручання міжнародних фінансових організацій у національну фінансово-кредитну сферу; залежність вітчизняного фінансового ринку від світового; дефіцит платіжного балансу країни» [111, с. 238].

Вирішальну роль у забезпеченні економічної безпеки відіграє реалізація пріоритетних напрямів фінансової безпеки. Серед них: подолання кризи платежів; ліквідація тіньової економіки, криміналізованого бізнесу та корупції; постійне виконання доходної частини бюджету, ефективне використання бюджетних коштів; підтримання внутрішнього і зовнішнього боргу країни на безпечному рівні; прискорення розвитку фондового і страхового ринків; створення за рахунок державного бюджету резервного фонду захисту імпорту стратегічних товарів (насамперед, пально-мастильних).

За нинішніх умов посилення глобалізації важливо враховувати правила логістики – нової науки, метою якої є оптимальне формування й ефективне управління наскрізними товарно-інформаційно-фінансовими потоками господарських систем, що забезпечується шляхом дотримання шести правил логістики: товар, якість, кількість, час, витрати, місце призначення.

«Розрізняють два рівні логістики: макрологістику, що розглядає глобальні проблеми управління товарно-інформаційно-фінансовими потоками; мікрологістику, яка вивчає логістичні процеси на рівні підприємства. Новітнім напрямом суспільно-географічної науки є геологістика, що досліджує просторову організацію товарно-інформаційно-фінансових потоків господарських систем на макро-, мезо- і мікрорівнях» [111, с. 239].

Як зазначалося вище, основним джерелом інфляції та розпаду інвестицій, спаду виробництва стали безконтрольні витрати підприємств, які оберталися державним боргом тим же підприємствам і населенню через зростання цін. Таким чином, кредити не тільки поверталися державі, а, навпаки, виникала потреба в нових кредитах.

«Тому поряд з розробкою та проведенням комплексу заходів, спрямованих на розмежування фінансів підприємств і держави, треба провести активне формування такої фінансової системи, яка буде повністю підконтрольна державі. Без такої системи могутніх держав не існує.

Ця система повинна також бути спроможною відродити дійовий інвестиційний процес та довіру до національної грошової системи» [120, с. 19].

Як невідкладні заходи в перші роки незалежності пропонувалося фактично і юридично створити новий, незалежний фінансовий статус державних підприємств і колгоспів та новий, незалежний фінансовий статус держави, її взаємовідносин з підприємствами, розподілити та закріпити фінансові права та обов'язки підприємств і держави. Цей фінансовий статус підприємств і держави повинен базуватися на таких засадах, що стосуються діяльності БСУ:

– заміна державного кредитування підприємств, колгоспів та радгоспів контрактним механізмом довгострокових позикових гарантій фонду заробітної плати;

– замороження кредитових і дебетових залишків після заліку взаємних боргів підприємств та виокремлення майбутніх фінансових відносин від здійснення підсумків у процесі заліку;

– повне відокремлення комерційних банків від Національного банку. Припинення будь-якого державного фінансування виробництва через комерційні банки. Зв'язок комерційних банків з Національним банком зводиться тільки до короткострокового поповнення ліквідності;

– відокремлення комерційних банків від підприємств, заборона підприємствам займатися банківською діяльністю, перетворення теперішніх комерційних банків на дійсно ринкові комерційні, приватизація суто державної долі статутного капіталу шляхом переведення його у довгострокові депозити, потім в облігації державної позики та подальшої видачі акцій вкладникам ощадних банків;

– ліквідація галузевих банків з пільговими спеціалізованими кредитами або їх перетворення на звичайні приватні кредитні банки;

– випуск підприємствами корпоративних облігацій, які пропонуються співробітникам, населенню, у тому числі за рахунок вкладів ощадних банків;

– стимулювання створення та розвитку різноманітних банківських та небанківських приватних кредитних інститутів і їх консорціумів, розвиток гнучкої неінфляційної системи страхування вкладів;

– об'єднання готівкових і безготівкових грошей у єдину, підконтрольну державі, а не підприємствам, грошову систему, вихідну з початкової емісії готівки. Фактичне скасування особливих неліквідних безготівкових грошей та перетворення їх у банківський обіг депозитів готівки. Об'єднання безготівкового обігу підприємств та фонду заробітної плати у єдині гроші, перетворення фонду зарплати на фактор ризику, якщо взаємні борги підприємств не забезпечені [120].

За сучасних умов потрібна системна розробка та послідовне впровадження таких перетворень в сферах: сукупних державних витрат; фінансів державних підприємств; грошей та грошового обігу; державного та регіональних бюджетів; інвестиційних та кредитних відносин; ціноутворення; оплати праці.

Окрім того, потрібна розробка страхових заходів недопущення зворотної інфляції та запасних заходів на випадок нового вибуху гіперінфляції. Досить сприятливі умови для цього створює розглянутий вище контрактний механізм довгострокових позикових гарантій фонду

заробітної плати державних підприємств, а також запровадження кредитних союзів.

В напрямі забезпечення фінансової безпеки доцільним є розвиток спеціалізованих фінансово-кредитних установ. «Щодо утворення в Україні приватних кредитних інститутів та їх консорціумів, то варто зауважити, що в Україні ще в давні часи були так звані кредитні союзи. Функціонально кредитні союзи – це поєднання комерційного та ощадного банків, страхової компанії, каси взаємодопомоги та споживчого товариства. Ці союзи, на відміну від комерційних банків, оперують власними, а не чужими коштами, самі розпоряджаються своєю грошовою масою. Колись вони були не тільки доступні, а реально і потенційно корисні кожній окремій особі, кожному окремому громадянину» [120, с. 23–24].

Удосконалення фінансової системи України передбачає відповідну реформу банківської системи. Важливим для економіки є утворення іпотечних банків житла, земельних банків, які б кредитували фермерські господарства.

Необхідно вирішити завдання забезпечення стійкого кредитування підприємств та розвитку інвестиційного процесу. Слід відшукати джерела ринкового фінансування підприємств, що дозволить завершити фінансове розмежування підприємств і держави. «Такими джерелами можуть бути:

- контрактні довгострокові позикові державні гарантії фонду заробітної плати;

- рекапіталізовані рахунки вкладників ощадних банків, які приватизуються;

- переведені на довгострокові депозити статутні капітали державних підприємств, раніше вкладені у створення комерційних банків;

- існуючі депозити у комерційних банках;

- існуючі вклади населення в ощадних банках;

- нові збереження населення у приватизуємих банках;

- корпоративні облігації підприємств;

- нові депозити підприємств;

- амортизаційні відрахування підприємств;

- капітальний розподіл бюджету;

- контрактні позикові державні гарантії обігових коштів колгоспів та радгоспів;

- інвестиційні банки та венчурний капітал» [120, с. 24].

Поступове вживання зазначених заходів є основою створення початкових умов для нових, незалежних фінансових відносин підприємств і держави, що позитивно впливає на рівень інфляції, темп національного виробництва, закладає основу подальшого успішного фінансово-економічного розвитку України. В соціальній політиці це дозволить

забезпечити зближення розмірів мінімальних заробітних плат і пенсії, споживчого кошика та подальшої їх динамічної рівноваги, а також відновити фінансову довіру населення до держави, БСУ.

Від фінансової безпеки залежать інші види безпеки і, насамперед, воєнна безпека. В прямій залежності від неї є рівень розвитку військово-промислового комплексу, який покликаний задовольняти потреби армії на рівні раціональної оборонної достатності.

Авторами ретельно вивчалась і моделювалась суть безпеки банківської системи України. Річ у тім, що визначення цього феномену не існує взагалі, і це ускладнює його дослідження та є досить відповідальним завданням. Ми розглядали кілька варіантів безпеки: банківської безпеки як такої, безпеки банківської діяльності тощо, які зустрічаються здебільшого в практичному, а не теоретичному обігу. З урахуванням об'єкта і предмета нашого дослідження ми обрали саме феномен безпеки банківської системи, оскільки в першому випадку поняття банківської безпеки може сприйматись у надто вузькому розумінні стосовно одного банку чи групи банків. А безпека банківської діяльності охоплює лише функціональний її бік і здебільшого може стосуватися окремих банків, що, до речі, для нашого дослідження має певний інтерес.

Одне з найповніших останніх досліджень поняття безпеки банківської діяльності проведено групою київських вчених [92].

Особливість безпеки банківської системи України в сучасних умовах полягає у тому, що вона забезпечується в країні з перехідною економікою, де ринкові механізми перебувають у стадії становлення. Для цього періоду характерними є політичні, економічні, соціальні кризи, недосконале податкове законодавство, слабка орієнтованість населення в реаліях життя. Все це є підґрунтям для виникнення таких небезпечних явищ у БСУ – недобросовісна конкуренція, зростання злочинності. За таких обставин правоохоронні органи покликані ефективно протистояти численним правопорушенням. Виникає необхідність захисту банківської системи силами самих банків.

Отже, забезпечення безпеки банківської системи є закономірним явищем у суспільстві з ринковими відносинами. Водночас, безпека банківської системи є складовою національної безпеки країни, і їй належить істотна роль у формуванні фінансової та економічної політики. З огляду на це безпека банківської системи набуває ознак самостійного виду діяльності та потребує відповідного правового статусу та регулювання. Важливою її складовою є безпека банківської діяльності як найбільш розвинутого виду безпеки бізнесу в Україні.

«На сьогодні в українських банках склалася певна система безпеки їх діяльності, яку можна розглядати як стан стійкої життєдіяльності, за якою

забезпечуються реалізація основних інтересів, пріоритетних цілей банків, захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів незалежно від умов їх функціонування. Основним критерієм ефективності безпеки банківської діяльності є стабільність фінансового і економічного становища банку.

Метою безпеки банківської діяльності є усунення можливостей завдання банку збитків або упущення ним вигоди, забезпечення його ефективної діяльності та якісної реалізації операцій і угод» [92, с. 4].

Досягнення мети безпеки банківської діяльності забезпечується шляхом розв'язання таких завдань: профілактики та запобігання правопорушень і злочинних посягань на власність, персонал та імідж банку; своєчасного виявлення реальних і потенційних загроз банку, вживання заходів щодо їх нейтралізації; оперативного виявлення змін і негативних тенденцій у сферах діяльності, інтересів та інформаційної уваги банку, своєчасне реагування на них; виявлення та формування умов, сприятливих для реалізації банком своїх інтересів; виховання та навчання персоналу банку з питань безпеки; послаблення шкідливих наслідків від акцій конкурентів або злочинців з підриву безпеки банку; збереження і ефективне використання фінансових, матеріальних та інформаційних ресурсів банку.

Оскільки безпека банківської діяльності є багатогранною системою захисту інтересів банку, то виділяються її основні види, під якими об'єднується сукупність заходів єдиного направлення, що провадяться у межах відповідної групи завдань безпеки.

Такими видами безпеки банківської діяльності є особиста, колективна, економічна, інформаційна безпека [92, С.4].

«*Особиста безпека* – забезпечення ритмічної роботи, вільного переміщення і відпочинку кожного працівника банку. Досягається виконанням усіма працівниками застережних заходів, передбачених умовами та правилами роботи і нормами особистої поведінки, проведенням спеціальних охоронних заходів, вивченням і дотриманням кожним працівником правил поведінки в екстремальних умовах;

колективна безпека – забезпечення планового і ефективного ритму роботи підрозділів банку. Досягається створенням доброзичливої, спокійної обстановки у колективах, додержанням принципів справедливості, правильними підходами до стимулювання праці, постійним вивченням психологічної обстановки в колективах банку, своєчасним виявленням напруженості у взаєминах працівників, клієнтів і акціонерів банку, запобіганням конфліктним ситуаціям і швидким вирішенням їх, виконанням режимних та охоронних заходів;

економічна безпека (у вузькому, внутрішньобанківському розумінні – Л.С.) – забезпечення умов для ефективного проведення банком операцій

і здійснення угод, зберігання і раціонального використання кредитних та фінансових ресурсів банку, надійного зберігання і транспортування готівки та цінностей, правильної експлуатації техніки і обладнання установ банку. Досягається виваженою політикою керівництва банку в усіх сферах банківської діяльності, що забезпечує виправданий ризик та ефективне вкладання коштів; всебічним знанням і врахуванням особливостей ситуації у регіонах, країні та за її межами, прогнозуванням її розвитку; наявністю інформації про внутрішнє та зовнішнє середовище діяльності банку, ділову, фінансову і виробничу активність клієнтів; створенням ефективного комплексу заходів захисту електронної системи платежів банку і запобіганням витоку коштів шляхом фальсифікації фінансових документів; наявністю таких, що відповідають встановленим вимогам, місць зберігання готівки, цінностей, технічних засобів, транспорту та обладнання установ банку, вмілою їх експлуатацією, грамотною організацією виконання режимно-охоронних заходів; створенням обстановки бережливого ставлення до майна банку, суворої і неминучої відповідальності за посягання на матеріальні засоби та за їх псування, ефективним плануванням і додержанням правил пожежної безпеки;

інформаційна безпека – формування інформаційних ресурсів банку та організація гарантованого їх захисту. Досягається створенням у банку системи збору та обробки інформації, проведенням відповідних заходів щодо її зберігання та розподілу, визначенням категорій і статусу банківської інформації, порядку і правил доступу до неї, дотриманням усіма працівниками, клієнтами та акціонерами банку норм і правил роботи з банківською інформацією, своєчасним виявленням спроб і можливих каналів витоку інформації та їх перетинанням» [92, с. 4-5].

Надійність та ефективність банківської діяльності забезпечуються підрозділами безпеки через реалізацію відповідних вимог до системи безпеки банку (безперервність, плановість, конкретність, активність, універсальність та комплексність).

Підрозділи безпеки керуються у своїй діяльності відповідними принципами, в основу яких покладено принципи законності; самостійності та відповідальності; економічної доцільності; компетентності; цілеспрямованості; конфіденційності.

Отже, як впливає із викладеного, банки (здебільшого комерційні) на практиці намагаються самостійно, власними силами вирішувати завдання безпеки банківської діяльності. Головним аргументом на користь такої практики є те, що кожен комерційний банк має специфічні, властиві лише йому, особливості діяльності, обумовлені статутним фондом, кредитним портфелем банку, його структурою, якісним і кількісним складом фахівців, рівнем їхньої професійної підготовки і практичним досвідом, клієнтами,

напрямом фінансової діяльності, кількістю філій та відділень, тощо. І, як правило, утворювані підрозділи безпеки таких банків очолюють і складають професійно підготовлені в юридичному, фізичному й оперативному відношенні співробітники, з досвідом роботи у минулому в правоохоронних органах, з якими не втрачають зв'язків для належного виконання покладених на них обов'язків. Така практика частково вирішує завдання забезпечення внутрішньої безпеки.

Але ці підрозділи не спроможні забезпечити безпеку всієї банківської системи України в цілому. Розв'язання цієї частини завдань мусить брати на себе держава в особі парламенту, уряду, судової гілки влади, правоохоронних органів, що буде розглянуто у наступних (II і III) розділах. Тут же необхідно визначити суть поняття безпеки банківської системи України, дати йому юридичне тлумачення і характеристику.

Безпека банківської системи України (ББСУ) – це такий стан чинних правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, який відображає рівень захищеності державою кредитно-фінансових відносин між суб'єктами банківської діяльності та гарантує стійке функціонування всієї банківської системи України; забезпечує можливість повної реалізації і захист життєво важливих фінансових та економічних інтересів держави, суспільства й особи; виключає або максимально обмежує деструктивні наслідки від зовнішніх та внутрішніх загроз, недосконалості зовнішньоекономічної, внутрішньогосподарської та бізнесової діяльності.

Джерелами зовнішніх та внутрішніх загроз та небезпек є держава, банки, зарубіжні й міжнародні організації, конкуруючі юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну фінансову політику стосовно України; злочинність, корупція; зовнішні та внутрішні банківські ризики.

У прикладному відношенні ефективним методом наукового пізнання є моделювання. Цей метод передбачає побудову визначеного образу досліджуваного об'єкта, що представляє собою систему елементів, які відтворюють його основні характеристики. Аналогія між об'єктом і моделлю дозволяє переносити на перші наслідки, отримані при дослідженні моделі. У нашому випадку об'єктом дослідження є діяльність органів державної влади і керування, суб'єктом – господарювання із забезпечення безпеки банківської системи України, модель якої необхідно побудувати. Аналогічний теоретичний підхід до моделювання діяльності, але тільки на прикладі забезпечення економічної безпеки, частково апробовано в Республіці Білорусь [135, с. 172–178].

Вихідним моментом моделювання є визначення діяльності із забезпечення безпеки БСУ. Вона сформульована в наведеному вище авторському визначенні безпеки БСУ.

Загальнометодологічне значення при побудові моделі забезпечення безпеки БСУ, на нашу думку, має проблема «об'єкта» цієї безпеки.

Тут фактично реалізується загальний методологічний підхід до побудови Концепції забезпечення безпеки БСУ на основі аналізу реально існуючих життєво важливих фінансових інтересів і відносин як об'єкта безпеки.

Фінансові інтереси визначаються як сукупність потреб, що формуються в індивідів соціальних спільностей та інших суб'єктів господарювання у взаємодії з банківською системою, які спонукають їх до активної господарчої діяльності. Задоволення важливих, значимих потреб обумовлює процес функціонування й розвитку як БСУ в цілому, так і життєдіяльності окремого індивіда-виробника, підприємця.

Крім того, необхідно створити ієрархію інтересів – виділити довгострокові, перспективні та короткострокові, але не менш життєво важливі, інтереси, а також постійно коректувати цю систему з урахуванням змін умов розвитку, так і виникаючих нових загроз.

Важливе методологічне значення для побудови моделі забезпечення безпеки БСУ, поряд з її об'єктом, має визначення реальних і потенційних загроз життєво важливим фінансовим інтересам, умовам і можливостям їх реалізації. Розробка моделі повинна ґрунтуватися на обліку всього комплексу загроз безпеки БСУ, а саме – умов, що формуються, і факторів, негативно діючих на розвиток країни, перешкоджаючи або виключаючи можливість реалізації життєво важливих фінансових інтересів особистості, суспільства, країни, системи кредитно-фінансових відносин між ними. Інакше система забезпечення безпеки БСУ буде запізнюватися із заходами захисту чи уживати неадекватні погрози дії.

Сьогодні мову слід вести про те, що поряд із зовнішніми загрозами, на безпеку БСУ значною мірою впливають внутрішні загрози, зумовлені наявністю і загостренням соціально-економічних протиріч усередині держави. Крім того, істотного значення набувають загрози, що мають чітко виражений суб'єктивний характер, тобто загрози-дії як зсередини, так і ззовні.

Це викликає потребу провести детальну класифікацію факторів, процесів і дій, які викликають загрозу безпеці БСУ, що дозволить підійти до проблеми її забезпечення враховуючи ситуацію, що склалася в Україні.

Основу (першу групу) такої класифікації може скласти аналіз факторів, які впливають на реалізацію фінансових інтересів. До другої групи, на наш погляд, варто віднести фактори, що забезпечують стійкість фінансового розвитку. Третя група – фактори, які створюють умови для виникнення сфер більш вірогідного нанесення фінансового збитку. Варто було б провести класифікацію і на такій підставі, як відношення до компетенції тих чи інших правоохоронних органів із забезпечення безпеки БСУ. Це дає можливість більш детально врахувати різноманітність факторів при

організації системи забезпечення безпеки БСУ, розмежувати компетенцію державних органів і сформулювати завдання щодо забезпечення безпеки БСУ на найближчу і віддалену перспективу.

Методологічне значення для побудови моделі забезпечення безпеки БСУ також має питання правильного визначення «носіїв», чи джерел, суб'єктів загроз, чиї дії саме й спрямовані проти важливих фінансових інтересів суспільства та держави. Якщо в одному випадку їх носіями є об'єктивні процеси і фактори розвитку, то в іншому – такими є конкретні суб'єкти свідомих дій.

Як потенційні суб'єкти загрози безпеці БСУ, чиї конкретні дії можуть завдавати фінансової шкоди, слід, на наш погляд, розглядати:

– юридичних осіб: підприємців, фірми, фонди та благодійні організації;

– державні підприємства й інші суб'єкти господарювання;

– фізичних осіб: приватних підприємців й виробників, які не мають статусу юридичної особи; керівників підприємств, що провадять господарські операції;

– співробітників державних організацій і установ та ін.;

– іноземних юридичних осіб: валютні фонди, банки, організації, фірми спецслужб і т.д.

– злочинні елементи: злочинців, організовану злочинність, діючу як у країні, так і за кордоном.

Як свідчить практика, суб'єкти господарювання можуть використовувати форми, методи діяльності, які дозволяють досягти бажаних наслідків в межах прав, наданих чинним законодавством, наносючи шкоду безпеці БСУ чи окремим виробникам. Вони реально виступають суб'єктами загрози безпеці. А тому при оцінці таких суб'єктів як носіїв загрози варто виходити з критеріїв відповідності їхньої діяльності вимогам, встановленим правовими господарськими нормами і правилами. Найчастіше використовується та обставина, що в сучасних умовах розвитку держави низку діянь закон не визначає як злочинні. У ряді випадків законодавець не встигає за ситуацією, що змінюється. З іншого боку, ці дії використовуються для первісного нагромадження капіталу й перерозподілу суспільної власності окремої групи осіб, не зацікавлених у суспільній оцінці і законодавчому визначенні цих дій як злочинних. Дії низки суб'єктів відповідно до чинного законодавства не можуть бути припинені на законодавчій основі, хоча завдають значної шкоди безпеці БСУ, суспільству і виробникам, вирішуючи корпоративні питання.

В інтересах забезпечення ефективної безпеки БСУ важливо не тільки законодавчо визначити пріоритетні фінансові інтереси, але й, відповідно, кримінально-правові оцінки дій, що можуть представляти реальні чи

потенційні загрози безпеці БСУ і суб'єктам господарювання. Це дозволить чітко визначити всі суб'єкти, загрози і ступінь їхньої кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності, а також необхідні заходи протидії.

У методологічному відношенні, на нашу думку, безпека БСУ може розглядатися: 1) через її структуру, як стан; 2) як процес, тобто у функціональному плані.

У структурному плані безпека БСУ розглядається як система взаємодії фінансових інтересів різних суб'єктів фінансових відносин; загрози їм, обумовленої різними факторами, процесами і діями; суб'єктів і носіїв цієї загрози.

З урахуванням розходження груп фінансових інтересів можна конкретизувати рівні безпеки БСУ стосовно суб'єктів фінансових відносин і вичленити безпеку національної БСУ. Виходячи з цього, безпека національної БСУ включає сукупність загальнонародних фінансових інтересів, що мають потребу в захисті від зовнішніх і внутрішніх загроз, для реалізації яких потрібно створити нормативно-правову базу й інші гарантії, підтримувати стійкість системи фінансових відносин до несприятливих факторів і впливів.

Відповідно, у структурному плані безпека БСУ – це сукупність виробничих, фінансових, юридичних й інших відносин і організаційних зв'язків, матеріальних, інтелектуальних і фізичних ресурсів, за яких реалізуються їхні цілі.

З основних факторів, що впливають на безпеку БСУ можна виділити групи, що характеризують матеріальне та фінансове забезпечення виробництва; розміри і прогресивність основного виробничого капіталу; розвиток сфери досліджень, розробку технологічних нововведень, можливість кредитування на зовнішньому і внутрішньому ринках та ін.

Стан безпеки БСУ визначається ступенем досягнення найбільшої відповідності між життєво важливими інтересами особистості, суспільства, держави й оптимальним функціонуванням банківської системи в їхніх інтересах.

Іншими словами, безпека БСУ як стан – це наявність таких правових, організаційних, фінансових умов, що дозволяють забезпечувати законну реалізацію фінансових інтересів без виникнення протиріч з інтересами інших суб'єктів, взаємин різних форм власності, стійко функціонувати й протистояти реальній і потенційній внутрішній і зовнішній загрозам та впливам.

У функціональному відношенні безпека БСУ повинна розглядатися як процес забезпечення досягнення єдності життєво важливих інтересів,

виявлення і попередження загроз, протидії їм, що буде сприяти створенню умов надійного функціонування національної банківської системи та її розвитку.

Таким чином, **під забезпеченням безпеки БСУ** розуміється процес створення умов для стабільного фізичного розвитку, економічного суверенітету держави; попередження й усунення загроз, умов та інших факторів, здатних виявити негативний, дестабілізуючий вплив на процеси розвитку національної банківської системи, усунення протиріч між інтересами держави та окремих соціальних груп, суспільства й індивіда. Забезпечення безпеки БСУ являє собою цілеспрямовану, постійно здійснювану діяльність (нормотворча, аналітична, оперативно-розшукова й інша) усіх суб'єктів безпеки БСУ із захисту її життєво важливих інтересів.

Безпека БСУ її суб'єктами забезпечується шляхом:

а) на рівні держави: визначення комерційних, організаційних, технологічних і соціальних пріоритетів (підприємства, галузі, регіону); нормативно-правового забезпечення безпеки БСУ; налагодження системи оцінок і контролю реальних і потенційних фінансових загроз життєвим інтересам держави; забезпечення ефективного функціонування Національного банку України;

б) на рівні правоохоронних органів: розробки методів і засобів попередження й припинення загроз економічним інтересам; стратегії застосування захисних заходів; створення організаційно-правового механізму практичної реалізації захисних заходів; забезпечення дієвості практичних заходів із захисту БСУ;

в) на рівні окремих банків: забезпечення якісного підбору кадрів банку, їхньої особистої і колективної безпеки; забезпечення економічної та інформаційної безпеки; організація роботи внутрішнього підрозділу безпеки відповідно до покладених на нього завдань і принципів його роботи.

Система забезпечення безпеки БСУ містить у собі сукупність заходів і діяльність щодо їх реалізації діяльності суб'єктів безпеки з метою надійного стабільного функціонування національної банківської системи (додаток Б. 2).

Таким чином, побудова моделі забезпечення безпеки БСУ повинна, на наш погляд, базуватися на розглянутих методологічних підходах, враховувати структурний і функціональні аспекти та включати створення системи забезпечення безпеки держави, суспільства й окремих суб'єктів діяльності.

Використовуючи системно-діяльний підхід, можливо визначити елементи моделі діяльності із забезпечення безпеки БСУ:

– мету і завдання банківської діяльності;

- особливості й структуру суб'єкта діяльності;
- об'єкт діяльності, його основні особливості;
- зовнішні та внутрішні загрози об'єкта захисту та механізми їх реалізації;
- умови, у яких ця діяльність провадиться;
- форми, методи та засоби, які використовують суб'єкти діяльності для досягнення своїх цілей і вирішення конкретних завдань;
- стратегію та тактику використання сил і засобів для захисту інтересів;
- способи контролю результатів діяльності по досягненню мети;
- механізм виявлення життєво важливих фінансових інтересів України чи суб'єкта господарювання, сфер і особливості їхньої реалізації;
- визначення суб'єктів, чия діяльність завдає шкоди життєво важливим фінансовим інтересам особистості, суспільства і держави;
- виявлення ознак, які свідчать про виконання дій, що завдають шкоди життєво важливим фінансовим інтересам банку;
- визначення основних факторів і умов, що складаються в сфері забезпечення фінансової безпеки держави;
- аналіз особливостей та механізмів нанесення збитку життєво важливим фінансовим інтересам БСУ;
- визначення компетенції, забезпечення координації й взаємодії органів, що здійснюють безпеку БСУ;
- діяльність щодо протидії загрозам і локалізації їхніх наслідків.

Запропонована нами модель не може претендувати на вичерпну повноту, вона має коригуватися стосовно конкретних умов і особливостей часу. У той же час, вона заснована на загальнометодологічних наукових підходах і охоплює основні змістовні, структурні й функціональні особливості забезпечення безпеки національної банківської системи України в сучасних умовах.

Важливе місце в забезпеченні безпеки банківської системи України належить монетарній політиці. Вона являє собою комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на регулювання грошової маси в обігу стримування інфляції та забезпечення стабільності грошової одиниці України.

Необхідною умовою макроекономічної стабілізації є фінансова стабілізація—основна мета діяльності центрального банку держави. Грошово-кредитна політика Національного банку України після грошової реформи 1996 р. спрямована на подальше зміцнення національної грошової одиниці — гривні, підтримку і прискорення ринкових перетворень в економіці, підвищення ефективності функціонування банківської системи та вдосконалення управління грошово-кредитним і валютним ринками.

Реалізація антиінфляційних стабілізаційних заходів позитивно позначилася на стійкості національної валюти, як видно із даних (табл. 1).

*Аналіз стійкості національної валюти України за 1993-2000 рр.**

Показники	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Інфляція (у % до попереднього року)	10200	500	282	40	10	20	19,2	25,8	6,1
Валютний курс (у % до попереднього року, в дол. США)	2000	800	170	5	0,6	80	55	4,2	

Як справедливо зазначають вчені-економісти УАДУ при Президентові України (В.Г. Бодров, С.Д. Дзюбик, О.М. Іваницька, В.Ф. Мартиненко), на початку ХХІ століття стали визначатися позитивні тенденції в банківській системі України.

По-перше, значно розширився обсяг кредитування реального сектора, що дало можливість підприємствам України поживати виробничу діяльність. Підвищилась інвестиційна складова в структурі кредитів: частка довгострокових кредитів зросла більш ніж на 10% і становила на 1 жовтня 2001 р. 15,6% (в абсолютному вираженні – 4 839,2 млн грн.).

По-друге, кредитні ресурси переважно направляються в галузі промисловості (37,5%), торгівлю та громадське харчування (34,4%), сільське господарство (9,7%). Довгий час кредитувалися ті галузі, в яких мав місце незначний за тривалістю виробничий цикл і була можливість швидкого поновлення оборотних фондів. Комерційні банки не переймали великих ризиків фінансування галузей, які потребували значного періоду окупності позичкових коштів. На сьогодні деякі комерційні банки почали активніше поводитися на кредитному ринку, водночас зменшуючи обсяг неякісного кредитного портфеля. Це свідчить про поступове розуміння комерційними банками України необхідності обслуговування економіки, прийняття помірних кредитних ризиків й ефективного управління ними, прозорішої, більш цивілізованої роботи суб'єктів підприємництва.

Нарешті почала відновлятися довіра до фінансової системи в цілому, і банківської, зокрема. Вклади фізичних осіб зростали щоквартально в середньому на 8-9%, що, по-перше, свідчить про підвищення добробуту частини населення, а, по-друге, про зближення інтересів сектора домогосподарств і фінансового.

* Джерело. «Бюлетень НБУ»

1.2. Загальні та спеціальні методи наукового дослідження банків і банківської системи України

Необхідність самостійного розгляду порушеної проблеми зумовлена тим, що кожен об'єкт і предмет мусять мати властиві лише їм методи наукового дослідження. Від уміння науковця правильно використати і поєднати найрезультативніші із них залежить успіх наукового дослідження, досягнення поставленої в монографії або дисертації мети.

Розробці принципів і методів наукового пошуку останнім часом присвячені численні праці авторів як фундаментальної філософської науки (напр., В.М. Шейко, Н.М. Кушнарченко [172]), так і економічної теорії (Г.Н. Клишко, В.П. Нестеренко, Л.О. Канищенко та ін. [129]), теорії держави і права (О.Ф. Скакун [152]), окремих галузей права – фінансового [168], трудового (В.І. Прокопенко [117]), банківського права і банківської справи (П.Д. Біленчук, О.Г. Динник, О.І. Лютий, О.В. Скороход [65], С.К. Ревверчук, О.М. Ковалюк, Л.М. Стрельбицька, М.І. Крупка та ін. [126]) тощо.

Теоретико-методологічна база наукового дослідження – це принципова позиція дослідника. Важливо точно її визначити за схемою: яке положення, ким, коли і на скільки всебічно обґрунтоване, що слідує за ним. Такі посилання дають досліднику докази методологічних засад конкретного наукового дослідження.

Філософську теорію природи пізнання, його можливості, умови виявлення достовірності знань вивчає розділ філософії, який називається гносеологією. Термін «гносеологія» походить від грецьких слів «gnosis» – знання і «logos» – поняття, вчення, що означає «поняття, вчення про знання». Цей термін було введено у філософію у 1854 р. шотландським філософом Дон. Феррером, але саме вчення про пізнання почало розроблятися ще в Стародавній Греції – Гераклітом, Парменідом, Платоном, Аристотелем.

Суть гносеології з'ясовується в її порівнянні з епістемологією: обидві є теоріями, але в різних функціях. «На відміну від епістемології, гносеологія розглядає процес пізнання з точки зору відносин суб'єкта пізнання (дослідника) до об'єкта пізнання (об'єкта, що досліджується), або в категоріальній опозиції «суб'єкт-об'єкт» [74, с. 174].

Гносеологія зосереджує основну увагу на таких категоріях, як: інтерпретація суб'єкта і об'єкта пізнання, структура пізнавального процесу, проблема істини та її критерії, проблема форм і методів пізнання тощо. Центральне місце в гносеології якраз і займають епістемологія та методологія науки.

Епістемологія – «філософсько-методологічна дисципліна, в якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і

розвиток» [74, с. 847]. Епістемологія робить наголос на опозиції «об'єкт-знання», на відміну від основної гносеологічної опозиції «суб'єкт-об'єкт». Акцент переноситься з дослідження «гносеологічного суб'єкта», який здійснює пізнання, на розгляд об'єктивних структур самого знання.

З точки зору людства як суб'єкта пізнання ці структури виявляються похідними від його діяльності, видатні представники людства постійно змінюють ці структури, вдосконалюючи їх. Разом з тим будь-які їх зміни, як і саме функціонування, пов'язані з вирішальним впливом того, що в гносеології називають об'єктом пізнання і що ми зазвичай в буденному житті називаємо світом.

Об'єкт при цьому може бути елементом у структурі самого знання, тобто питання істини можуть бути пов'язані з внутрішніми узгодженнями в структурі знання, з'ясуванням питань «субординації» знань одне іншого.

Методологія науки займається вивченням способів організації й побудови наукової діяльності і наукового знання. Особливе місце в методології науки займає логіка побудови наукового знання і наукового дослідження. Значну цінність для логіки наукового дослідження має логіка діалектична, яка спеціалізується на з'ясуванні закономірностей руху, розвитку, зміни думок, понять.

З цього приводу доречно зазначається, що «починати розгляд логіки і методології наукового дослідження варто з фундаментальних питань гносеології, в подальшому конкретизуючи і уточнюючи їх, звертаючись до епістемології, методології науки, формальної і, особливо, діалектичної логіки.

Сучасна гносеологія базується на принципах: об'єктивності; пізнавальності; активного відображення; діалектики; практики, історизму; конкретності істини» [164, с. 7–10].

Болючий процес трансформації централізованої планової (директивної) економіки, у тому числі банківської системи, і поступова заміна їх ринковими відносинами у нашій країні вимагає не тільки втілення принципово нових способів ведення господарської діяльності, але й зміни підходів до комплексного використання як загальних та спеціальних методів і методології наукового дослідження функціонування банківської системи.

Термін «методологія» (від грец. *methodos* – шлях до чого-небудь і *logos* – слово, навчання) у широкому розумінні означає навчання про метод, способи, принципи.

«*Методологія* (навчання про методи) – система визначених теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних способів дослідження предмета науки. Теоретичні принципи – історія, єдність логічного й

історичного. *Логічні прийоми* – дедуктивний та індуктивний умовивід, аналіз і синтез, порівняння, узагальнення. *Конкретні способи дослідження* – інструменти пізнання, застосовувані для встановлення знання про досліджуваний предмет» [152, с. 2].

Поняття «методологія» має два основних значення: 1) система певних способів і прийомів, які застосовуються у певній сфері діяльності (наприклад, науці, політиці, мистецтві тощо); 2) вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії.

Для розкриття сутності терміна «методологія» необхідно дослідити його зв'язок з категорією «метод». Під методом, у нашому випадку, слід розуміти сукупність конкретних прийомів і способів пізнання, перетворення чи оцінки дійсності. Тому метод є складовою методології. Під методологією часто розуміють навчання про метод, а під методом – визначену сукупність прийомів і способів досягнення результату, поставленої мети, вирішення визначених завдань.

Існує чимало тлумачень методу, як поняття. Серед них: «метод» – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Різниця між методом та теорією має функціональний характер: формуючись як теоретичний наслідок попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень [172, с. 23].

Сукупність методів, прийомів проведення будь-якої природи складають суть методики. *Методика дослідження* – це система правил використання методів, прийомів та операцій.

Набір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, метою конкретного дослідження. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів та проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності.

Гегель у своїй роботі «Логіка» стверджував: «Метод є абсолютна, єдина вища, нескінченна сила, якій ніякий об'єкт не може вчинити опір; це є прагнення розуму знайти і пізнати самого себе в кожній речі».

В узагальненому вигляді метод – спосіб пізнання, досягнення мети, сукупність прийомів і засобів теоретичного чи практичного освоєння дійсності, а також спосіб організованої людської діяльності.

Метод являє собою систему принципів, вимог, які повинні орієнтувати у розв'язанні конкретного завдання, забезпечувати досягнення повного наслідку в тій чи іншій сфері діяльності.

Важливо обрати оптимальний метод досягнення мети, оскільки крайні його варіанти – негативізм і ейфорія призводять до негативних наслідків.

«*Методологічний негативізм*» – це недооцінка методу і методології дослідження, вважаючи їх другорядною справою, яка «відволікає» від справжньої науки тощо. «*Методологічна ейфорія*» – перебільшення значення методу, вважаючи його важливішим предмета дослідження, який сам по собі забезпечить роль інструменту наукового відкриття.

Оскільки метод є діяльністю, то зрозуміти сутність поняття методології можна, освоївши основні види людської діяльності, які розкривають сутність, ефективність та істинність того чи іншого методу.

«У цьому зв'язку в сучасному наукознавстві розрізняють три види людської діяльності: 1) пізнавальну, яку вивчає гносеологія; 2) оціночну, котру досліджує аксіологія; 3) практичну, яку вивчає праксеологія. Сучасна методологія обумовлена цими видами людської діяльності, охоплює, по-перше, методологію пізнання, чи гносеометодологію, по-друге, методологію оцінки, чи аксиометодологію, і, по-третє, методологію практики, чи праксеометодологію» [158, с. 11].

При переході від узагальненого уявлення методології як науки про метод до більш конкретного розуміння її сутності науковцями виділяються кілька аспектів інтерпретації цього поняття.

Перший аспект розуміння сутності методології представляє її як науку про метод, що зводиться до деякої теорії методу, що розкриває його сутність, концептуально пояснюючи його пізнавальні, оцінні або практичні можливості, а також розглядає структуру, механізм, алгоритм, межі, достоїнства й недоліки методу. Водночас реально ситуація складається так, що наукою дотепер не вироблена єдина теорія методу, а існує безліч різних теорій і концепцій. Тільки в сфері методології соціального пізнання нараховується близько сімдесяти концепцій, які відрізняються багатьма параметрами.

Другий аспект розуміння сутності методології зводить її до сукупності принципів, що є деякими орієнтирами за побудови й здійснення людської діяльності.

Третій аспект розуміння сутності методології найбільш перспективний, тому що в цьому випадку до методології відносять усе, що можна розглядати як метод діяльності. До методології практичної діяльності поряд із принципами практики відносять теорії матеріальної цілеспрямованої людської діяльності, а також методи і конкретні прийоми їхнього здійснення. У методологію пізнавальної діяльності поряд із принципами пізнання входять теорії методів, самі методи пізнання, а також прийоми і правила пізнавальної діяльності, тобто усе, що можна використовувати для одержання знань як метод. За такого підходу неминуче виникає питання про включення в методологію таких гносеологічних утворень, як теорія, категорія, закон, закономірність, тенденція. Ці гносеологічні утворення можуть виконувати і методологічні функції [158, с. 11–13].

Можна стверджувати, що ми маємо метод, у тому разі, коли знаємо, яким чином, у якій послідовності дій розв'язувати ті чи інші завдання і вміємо застосовувати ці знання на практиці. Методологічний підхід передбачає усвідомлення діяльності, установлення послідовності дій, що спроможні забезпечити цілеспрямований рух до будь-якого наслідку.

Стосовно до нашої теми – до аналізу функціонування БСУ – у самій загальній формі можна сказати, що методологічність наукового підходу являє собою не що інше, як усвідомлене відношення до засобів і передумов діяльності щодо формування й удосконалювання банківської системи.

Методологічний аналіз засобів і передумов пізнавальної діяльності, усвідомлення їх як історично сформованих, значно розширює можливості творчої думки, відкриває перспективи для конструктивних зусиль з удосконалення вихідних даних.

Вихідні методологічні принципи, розроблювані в межах діяльного підходу, задають дослідницьку програму аналізу наукового пізнання, що може реалізуватися в різних формах, на різному матеріалі, з різним ступенем глибини і повноти дослідження. Таке дослідження припускає розгляд конкретного матеріалу, конкретних проблем становлення й розвитку, аналіз структури науково-пізнавальної діяльності, взаємини її елементів.

В основі теоретичного поняття діяльності має лежати таке уявлення про неї, що надалі може бути застосовано до аналізу конкретних питань, пов'язаних із дослідженням різних часток її видів.

Приватні види діяльності є предметом різних наук – соціології, психології, етики, естетики, педагогіки, методології науки тощо. Усі ці науки аналізують той тип діяльності, що виступає їхнім предметом, розглядають, діяльність як тип відносин до дійсності. Фактично вони виходять з будь-яких приватних структур, що діють у кожному конкретному випадку.

Методологічний аналіз науки має багаторівневий характер. Так, до первинного рівня методологічних засобів, які використовуються як нормативи вироблення наукового знання, можна віднести сукупність процедур, розпоряджень та операцій, спрямованих на одержання й подальшу обробку вихідного емпіричного знання про об'єкт. Цей рівень методологічного дослідження виявляє засоби спостереження, експериментування, опису, виміру, встановлення емпіричних кількісних та якісних залежностей та ін.

Більш високий рівень методологічного аналізу припускає дослідження змісту окремих понять приватних наукових дисциплін і виникаючих при їх розробці пізнавальних ситуацій. На цьому рівні розглядаються різні прийоми й операції, спрямовані на розв'язання приватних завдань

наукового дослідження, а також використання знань з інших галузей науки, загальні передумови змістовного характеру тощо. Методологічне дослідження на цьому рівні, як правило, не спрямоване на розробку загальнометодологічних понять. Зрозуміло, це не виключає того, що на певній стадії можуть використовуватися загальнометодологічні поняття й принципи.

Далі за ступенем спільності й широтою охоплення рівнем методологічного дослідження є аналіз загальної методологічної проблематики окремих наук, навіть комплексів наукових дисциплін.

Подальше підвищення рівня методологічного дослідження виводить його за межі проблематики приватних наук.

У загальнонауковій методологічній проблематиці нерідко використовуються специфічні типи пізнавального змісту. Так, скажімо, в арсеналі методологічних засобів науки в цілому можна виділити методи дослідження генезису і розвитку об'єктів.

За словами П.В. Копніна, логіку наукового дослідження «не можна розуміти як деяку замкнуту логічну систему числення, що виражає ідеальну модель зв'язків думки в ході будь-якого наукового дослідження... Логіка наукового дослідження необхідна насамперед як змістовна логікогносеологічна система, що дає цілісне знання про процес наукового дослідження, його складові елементи» [104, с. 196]. Логіка наукового дослідження збігається із загальною методологією науки – дисципліною, що розглядає цілісну структуру науково-пізнавальної діяльності.

«У предмет загальної методології науки входять такі питання, як специфіка наукового пізнання в порівнянні з повсякденним мисленням, основні особливості і закономірності науково-пізнавальної діяльності, відношення емпіричного і теоретичного рівнів наукового дослідження, гіпотеза як форма розвитку науки, пояснення і передбачення як вихідні функції наукового мислення, загальні прийоми наукового дослідження – абстрагування, ідеалізація, моделювання, закон як форма наукового пізнання, природа, структура й функції наукової теорії закономірності її формування і розвитку, взаємовідношення теорії і її емпіричного базису» [172, с. 35].

Головною метою методології науки є вивчення тих засобів, методів і прийомів дослідження, за допомогою яких здобувається нове знання в науці.

Загальна методологія науки покликана дати цілісну, синтетичну картину науково-пізнавальної діяльності, в якій відображаються всі окремі її елементи, що дає уявлення про те, як формується і розвивається наукове знання. Потреба в наукових дослідженнях виникає тільки тоді, коли людина досягла певного рівня розвитку і перед нею постала об'єктивна

необхідність у вивченні законів розвитку середовища, що її оточує, або поведінки в майбутньому об'єкта, з яким взаємодіє суб'єкт.

Філософи поділяють процес дослідження (пізнання) на такі рівні та етапи: емпіричний рівень дослідження – спостереження, вимірювання, експеримент; теоретичний (раціональний) рівень дослідження – системна реконструкція, теорія, наука [164, с. 35].

Етапи дослідження умовно поділяють на два рівні – емпіричний та теоретичний. Це не означає, що на перших етапах дослідження відсутній теоретичний рівень підходу до предмета вивчення, але він підпорядкований інтересам емпіричного пізнання, тоді як на другій стадії дослідження домінує теоретичний інтерес, хоча ми можемо час від часу звертатися до емпіричних методів.

Дослідник повинен мати на увазі, «що при всіх відмінностях жорсткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Емпіричне дослідження, хоч орієнтоване на фіксацію явищ і базується в основному на чуттєвій пізнавальній діяльності, постійно виходить на рівень сутності, оскільки воно має цілеспрямований характер, а його результати в умовній формі включають і теоретичне пізнання.

У теоретичному дослідженні, де в основному використовується здатність суб'єкта до абстрактного мислення, будь-яке поняття асоціюється з певною сукупністю сприйнять і наочних образів. Тобто емпіричне пізнання теоретично навантажене, а будь-яка абстрактна теорія має емпіричну інтерпретацію» [164, с. 37–38].

На емпіричному рівні суб'єкт спостерігає за об'єктом, проводить експерименти, встановлює емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. Здобуті на емпіричному рівні знання набувають форми системи суджень та умовисновків.

Отримане на емпіричному рівні знання має обмежену сферу застосування і є вихідним для побудови теоретичного знання, вони відображають лише явища, а не їхню сутність.

«На теоретичному рівні дослідження (пізнання) створюються системи знань. Ці завдання виконують теорії, в яких розкриваються загальні зв'язки, формуються відповідні закони. При цьому об'єкт відображається через його внутрішні закономірності, які досягаються шляхом розумової діяльності. Вихідним матеріалом тут є дані емпіричного пізнання. Суб'єкт за допомогою абстрактного мислення виходить за межі того, що дається у безпосередньому досвіді, здійснює перехід до нового знання.

Якщо головним пізнавальним завданням емпіричного рівня є опис явищ, то на теоретичному рівні таким завданням є пояснення явищ, що вивчаються. Відповідно відрізняються і методи, що використовуються при отриманні цих типів знань. На емпіричному рівні пізнання основними

методами є спостереження, вимірювання, експеримент, порівняння, індуктивне узагальнення. На теоретичному рівні пізнання використовуються такі методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза тощо» [164, с. 36–37].

Оскільки БСУ існує і проявляє себе винятково в практичній площині економічної діяльності ринкових стосунків, тут важливого значення набуває емпіричне дослідження.

Результати емпіричного дослідження і науковий образ досліджуваного об'єкта не можуть сполучатися механічно, їхній взаємозв'язок є важливою умовою функціонування науково-пізнавальної діяльності.

Емпірична інформація різниться за джерелом свого отримання: або вона здобувається чи існує незалежно від науки і тільки стає об'єктом її інтересу, або вона спеціально виробляється з науковою метою. Банківська система здебільшого відноситься до першої категорії.

Діяльність, яка спрямована на отримання вихідної емпіричної інформації, використовуваної для подальшого удосконалювання і розвитку наукового знання, варто характеризувати як емпіричне дослідження.

Термін «емпіричне дослідження» більш підходить для позначення саме наукової діяльності щодо БСУ, спрямованої на виявлення вихідної емпіричної інформації, з підкресленням при цьому практичного її аспекту – визначених реальних дій, що пізнає суб'єкт.

Добута в емпіричному дослідженні інформація стає науковою емпірією у власному змісті слова, коли вона осмислюється, витлумачується в межах визначеного наукового уявлення і стає тим самим передумовою оцінки й подальшого спростування, підтвердження або розвитку тих чи інших наукових гіпотез, концепцій, теорії тощо.

Наукова емпірія існує як функціональне утворення. Це не «чистий досвід», а результат описування інформації, виявленої в процесі емпіричного дослідження, в межах наукового знання, «оформлення» такої інформації в структурах відповідних наукових уявлень. Інформація, що добувається в результаті емпіричного дослідження, увесь час визначає завдання, формує наукову думку.

Емпіризм як гносеологічне вчення визнає існування в знанні «чистого» емпіричного змісту, який створює свого роду твердий ґрунт, що є гарантією істинності та навіть свідомості знання. Функція емпіричного дослідження в науці полягає не в тому, що воно виводить наукове пізнання на твердий ґрунт абсолютної ясності й очевидності, а в тому, що воно постійно розширює обрій непізнаного, задає проблемні ситуації наукового пізнання, ставить перед ним нові завдання, що веде до постійного удосконалювання пізнавальних засобів науки.

Наукова емпірія – це далеко не просто перенесення емпіричної інформації в науковий обіг. Це скоріше побудова наукового знання у

зв'язку з наявністю цієї емпіричної інформації. Немає «чисто емпіричного» наукового знання, в якому не було б елементів концептуального змісту. Таке знання містить у собі внутрішню логічну суперечність: якщо це наукове знання, то його формування з необхідністю передбачає використання постійного апарату науки. Діяльність із вироблення нового наукового знання завжди носить конструктивний, творчий характер, а не є простим засвоєнням, перекомпонуванням вихідного змісту.

Характеризуючи особливості засвоєння емпіричної інформації в системі наукового знання, варто мати на увазі, що не йдеться про протиставлення репродуктивної і продуктивної науково-пізнавальної діяльності. Йдеться щодо того, чи змінюються чи ні, а якщо змінюються, то якою мірою, понятійний апарат та пізнавальні засоби науки, що виступають як передумови цієї діяльності.

Отже, науково-пізнавальна діяльність включає емпіричне дослідження, яке передбачає реальні дії з реальними об'єктами та понятійну діяльність. Дії, пов'язані з емпіричним дослідженням, являються передумовою й умовою удосконалення і розвитку понятійного апарату науки.

Методи наукового пізнання поділяють на загальні й спеціальні. Загальні методи наукового пізнання, на відміну від спеціальних, використовуються в дослідницькому процесі в різних науках.

Загальні методи наукового пізнання умовно поділяють на три великі групи:

- методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент);
- методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання та ін.);
- методи або методологія, що використовуються на теоретичному рівні дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, системний, структурно-діяльнісний підхід) [172, С.25].

Спостереження – це найелементарніший метод, який є, як правило, складовою інших емпіричних методів, суть якого полягає у систематичному цілеспрямованому вивченні об'єкта.

Порівняння – це процес встановлення подібності або відмінності предметів та явищ дійсності, а також знаходження загального, притаманного двом або кільком об'єктам.

Вимірювання – це процедура визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру, яка дає точні, кількісно визначені відомості про об'єкт.

Експеримент – це такий метод вивчення об'єкта, який пов'язаний з активним і цілеспрямованим втручанням дослідника в природні умови

існування предметів та явищ або створенням штучних умов, необхідних для виявлення його відповідної властивості.

На етапі збору фактичного матеріалу і його первинної систематизації ми також використовували методи опитування (анкетування, інтерв'ювання) і експертних оцінок, а також експерименти (спостереження за документальними джерелами інформації, тестування).

При цьому ми дотримувалися принципу репрезентативності – достатності фактичного матеріалу.

Вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів та методів пізнання є філософська, або фундаментальна, методологія. Платон і Арістотель розглядали методологію як логічну універсальну систему, засіб істинного пізнання.

Розвиток методології – одна зі сторін розвитку пізнання в цілому. Спочатку методологія ґрунтувалася на знаннях, які диктувала геометрія як наука, де містилися нормативні вказівки для вивчення реального світу. Потім методологія виступала як комплекс правил для вивчення всесвіту і перейшла у сферу філософії.

Досягнення минулого сконцентровані й дійшли до наших часів у вигляді діалектичного методу пізнання реальної дійсності, в основу якого покладено зв'язок теорії і практики, принципи пізнання реального світу, детермінованості явищ, взаємодії зовнішнього й внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного.

Цей метод пізнання є універсальним інструментом для всіх наук при вивченні будь-яких проблем пізнання та практики.

Діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, розглядається в єдності з логікою й теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід у фінансовій галузі дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. «Досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має величезну пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретно наукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності і непротиріччя в методології.

Філософська методологія виконує два типи функцій. По-перше, вона виявляє смисл наукової діяльності та її взаємозв'язки з іншими сферами діяльності, тобто розглядає науку стосовно практики, суспільства, культури людини. Це – філософська проблематика. Методологія не є особливим розділом філософії: методологічні функції щодо спеціальних наук виконує

філософія в цілому. По-друге, методологія вирішує завдання вдосконалення, оптимізації наукової діяльності, виходячи за межі філософії, хоча й спирається на розроблені нею світоглядні й загальнометодологічні орієнтири та постулати» [172, с. 19].

Фундаментальні принципи діалектики відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності. Зокрема, детермінізму – об'єктивної причинної зумовленості явищ, ізоморфізму – відношень об'єктів, що відбивають тотожність їх побудови та ін. Від філософських принципів залежить обґрунтування методологічного підходу в дослідженні тієї чи іншої галузі. Філософське вчення, діалектичний метод і теорія наукової творчості визначають загальний підхід до вивчення проблеми, спрямовані на вирішення стратегічних, а не тактичних завдань дослідження.

До загальнонаукових принципів дослідження належать: історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний (пізнавальний), моделювання тощо [172, с. 19].

Науково-теоретичне дослідження повинне проникати у сутність явищ і процесів, що вивчаються. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку, тобто застосування історичного підходу до його вивчення, що буде детально розкрито в § 1.3.

Теоретичне дослідження потребує описування, аналізу та уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять, що їх позначають.

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої ґрунтується дослідження. Вирішенню цього завдання сприяв використаний нами метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять.

До загальнонаукової методології наука відносить системний підхід, застосування якого потребує кожний об'єкт наукового дослідження. Сутність його полягає у комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів та частин [172, с. 20].

Кожну конкретну науку, діяльність, об'єкт можна розглядати як певну систему, що має множину взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, визначені функції, цілі, склад, структуру. До загальних характеристик системи відносять цілісність, структурність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість, самоорганізацію.

Автор виходить з того, що системний підхід дає змогу визначити стратегію наукового дослідження. В його межах розрізняють структурно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний та інші підходи.

Сутність структурно-функціонального підходу полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) й визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру банківської системи. Кожний елемент її виконує свої специфічні функції, які «працюють» на загальносистемні функції. Структура характеризує систему в статиці, функції – у динаміці. Оскільки між ними є певна залежність це дає змогу простежити зміни і причини, що їх спонукають. Загальнонауковою методологією вивчення об'єкта дослідження є системно-діяльнісний підхід, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Зазначений підхід указує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її компонентів: потреба–суб'єкт–об'єкт–процеси–умови–наслідок. Це створює можливість комплексно дослідити діяльність банківської системи України.

Зміст системно-генетичного підходу полягає в розкритті умов зародження, розвитку і перетворення банківської системи.

В процесі дослідження БСУ автором широко застосовувались дедуктивний та індуктивний методи.

«Економісти під індукцією розуміють «викристалізування» чи виведення принципів із фактів. Тут ми починаємо із накопичування фактів, які потім систематизуються і аналізуються таким чином, щоб можна було вивести узагальнення чи принцип. Індукція йде від фактів до теорії, від окремого до загального... Таким чином економісти часто вирішують свою задачу, починаючи із рівня теорії, а потім перевіряють чи спростовують дану теорію, звертаючись до фактів. Це вже дедуктивний чи гіпотетичний метод» [115, с. 20]. Дедуктивний метод йде від загального до окремого, від теорії до фактів.

Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків БСУ широко використовується моделювання. Метод моделювання зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ та процесів, що не піддаються безпосередньому вивченню, а вивчаються за допомогою моделі (концептуальної, вербальної, математичної, графічної, фізичної тощо).

У науковому дослідженні використані також кількісно-якісні методи, які сьогодні поширені в різних галузях науки. До них належать наукометрія, бібліометрія, інформетрія.

Автор у своєму дослідженні опирався також на конкретно наукову (або частково наукову) методологію – на сукупність ідей або специфічних

методів теорії держави і права, а також економічної теорії, які є базою для вирішення конкретної дослідницької проблеми; на їх науковій концепції.

Методи науки теорії держави і права також розподіляються на **загальні й спеціальні**. «Загальним методом теорії держави й права, як і всіх суспільних наук, є метод філософської діалектики (матеріалістичної та ідеалістичної). Він виражається в підході до вивчення держави і права, заснованому на загальних закономірних зв'язках розвитку буття і свідомості. Наприклад, метод філософської діалектики припускає розгляд права як явища, що: 1) визначається природою людини й умовами життя суспільства; 2) пов'язане з іншими соціальними явищами, пронизує сферу суспільних відносин — економічних, політичних, духовних тощо; 3) знаходиться в постійному розвитку, якісному відновленні (рабовласницьке, феодалське, буржуазне, неокапіталістичне право)» [152, с. 2].

Загальний метод філософської діалектики розкривається через:

1. Логічний метод сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Це метод діалектичної логіки — логіки теоретичного відтворення генезису предмета.

2. Метод єдності логічного й історичного, який в теорії держави і права є методологічною основою дослідження закономірностей виникнення та розвитку держави і права.

3. Системно-структурний метод, який припускає, що всі державно-правові явища розглядаються як елементи систем. Право, держава, їхні структурні підрозділи є відкритими системами, що складаються із систем більш низького порядку і входять у більш широкі системи. Так, первинна клітина права — його норма — є частиною цілісної системи права, система права — частиною правової системи держави. Норму права можна пізнати тільки в тісному логічному зв'язку з іншими нормами. Систему права — у зв'язку з елементами правової системи: законодавством, правосвідомістю, правовою культурою та ін.

Серед загальних та спеціальних методів теорії держави і права виділяються конкретні методи:

1) формально догматичний (юридико-технічний) метод припускає вивчення права як такого, у «чистому вигляді», поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю й іншими соціальними явищами. Він провадиться за допомогою формально логічних прийомів: аналізу та синтезу, індукції й дедукції, абстракції та інших, котрі сприяють установленню зовнішніх ознак правових явищ, їхніх відмінностей одне від одного, виробленню понять й визначень у коротких формулах;

2) соціологічний метод — це дослідження права не на рівні абстрактних категорій, а на основі конкретних соціальних фактів. Соціологічний метод

містить у собі такі способи, як аналіз статистичних даних і різного роду документів, соціально-правовий експеримент, опитування населення тощо;

3) статистичний метод використовується для встановлення статистичних даних про предмет вивчення;

4) конкретно-історичний метод допомагає вивчити специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, простежити динаміку його розвитку;

5) порівняльно-правовий метод припускає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів виявлення між ними подібності й розходжень. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, з'ясувати їхню історичну послідовність, генетичні зв'язки між ними.

Використання порівняльного методу в правовій сфері призвело до формування самостійної науки – порівняльного правознавства (порівняння сучасних правових систем світу), а в державній сфері – порівняльного державознавства.

До спеціальних методів в теорії держави і права відносяться методи, засновані на досягненнях суспільних і технічних наук:

- математичний;
- кібернетичний;
- психологічний та ін.

З метою різнобічного пізнання держави й права ці методи використовуються у сукупності [152, с. 2–3]. Використання методів теорії держави і права сприяє розкриттю генетичного взаємозв'язку права, держави, її економіки і банківської системи.

Для дослідження економічної природи, закономірностей та ефективності функціонування БСУ в контексті пізнання соціально-економічних процесів нами широко використовувались як *загальні*, так і *спеціальні економічні методи*. Ці методи деталізовані відповідно до *економічної теорії* [129], узагальнені та використані автором стосовно БСУ.

Для пізнання соціально-економічних процесів використовуються як загальнонаукові, так і спеціальні методи економічної теорії.

Фундаментальним принципом пізнання соціально-економічних явищ та процесів є пояснення їх через внутрішні суперечності. Політекономічний аспект відкриває в пізнавальній суперечності такі її властивості, як тотожність, відмінність, суперечність і конфлікт.

Серед загальнонаукових методів пізнання соціально-економічних процесів чільне місце належить структурно-функціональному методу, що передбачає розгляд будь-якого економічного явища як системного з обов'язковим аналізом функцій взаємодіючих елементів.

Структурно-функціональний підхід визначає системні ознаки, що зберігаються за об'єктами дослідження, незалежно від характеру їхньої

трансформації. До цих ознак належать цілісність і спрямованість. При цьому рівні елементи системи взаємопов'язані. Іншими ознаками системи є спрямованість її руху, організація та управління. Щодо останнього, то можна виявити наявність чи відсутність центрального регулюючого органу, ступінь та засоби його впливу на систему (пряме управління, непрямі важелі впливу), рівень централізації та децентралізації господарської діяльності у динаміці. Після структурного аналізу досліджуваних систем розробляються концепції розвитку системи на основі вивчення її структури.

Одним із засобів пізнання соціально-економічних процесів є органічне поєднання якісного й кількісного аналізу та визначення на цій основі математичних методів в економічних дослідженнях.

Необхідність володіння прийомами математичного аналізу зумовлена розвитком об'єкта дослідження – багатовимірною системою економіки і БСУ. Процес виявлення тенденцій економічного розвитку веде до широкого впровадження математичних прийомів (з відповідними формулами рівнянь, нерівностей, функцій, інтегралів тощо).

Сучасний рівень розвитку продуктивних сил, зростання масштабів виробництва, розширення міжгалузевих і територіальних зв'язків зумовлюють технологічно-економічні розрахунки, які часто виходять за межі елементарної математики.

Широке запровадження математики в економічну та іншу науки почалося ще в XIX ст., за цей час виявилися також і негативні моменти, пов'язані зі спробами «математизувати» практично все. Дискусія про місце і роль математики в економічних дослідженнях то затихає, то розгортається з новою силою. Сьогодні швидко розвиваються й удосконалюються технічні засоби математичних розрахунків, збирання та обробка величезних потоків інформації на ЕОМ. Це створює сприятливі умови для широкого впровадження математичних методів як у практичне управління економічними процесами, так і в теоретичне осмислення їх.

Оскільки економічні відносини і закони мають кількісну визначеність, то математичні методи сприяють пізнанню та викладу сутності економічних явищ. Разом з тим вони обов'язково повинні доповнюватися якісним аналізом. Знеособлені формули, графіки, матриці тощо не допоможуть виявити сутність тих чи інших соціально-економічних процесів. І навпаки, органічне поєднання структурно-функціонального підходу та математичних методів створює умови для ефективного наукового спілкування представників різних шкіл та напрямів економічної науки.

В економічних дослідженнях широко використовуються спеціальні методи, за допомогою яких економічна теорія висвітлює явища, що вивчаються.

Одним із найважливіших спеціальних прийомів досліджень в економічній теорії є метод наукової абстракції. Він полягає у виділенні

найістотніших сторін процесу, що вивчається, абстрагуванні від усього другорядного, випадкового.

Особливістю теоретико-економічного дослідження є те, що при вивченні економічних процесів не можна користуватися конкретними прийомами та засобами, які широко застосовуються, наприклад, у природничих науках.

Абстрактне мислення з властивими йому прийомами діалектичної, але не формальної, логіки охоплює й інші методи пізнання виробничих відносин, зокрема аналіз і синтез. У процесі аналізу предмет дослідження розчленовується, мислення йде від видимого, конкретного до абстрактного. Так, визнаючи економічні закони тієї чи іншої системи, в складному господарському організмі виділяють складові його, з'ясовують роль і значення кожного окремого елемента, їх зв'язки в єдиному, але складному господарському організмі.

У процесі синтезу досліджується економічне явище у взаємозв'язку і взаємодії його складових частин. Мислення тут йде від абстрактного до конкретного, від розуміння суті відносин до прояву їх у конкретній ситуації. Аналіз сприяє розкриттю істотного в явищі, а синтез завершує розкриття суті, дає можливість показати, в яких формах це притаманне економічній дійсності.

Наукове пізнання суспільних процесів і систем передбачає також використання методу поєднання логічного й історичного підходів до вивчення економічних явищ. В обох випадках слід виявити якісні зрушення, що мають місце на певному етапі розвитку економічної системи, а також обґрунтувати, яким чином виникнення нових відносин детермінує появу якісно нових форм вияву економічних законів. Відповідь на одне й те саме запитання в епоху первісного нагромадження капіталу і в сучасному розвинутому суспільстві буде різною. Як фундаментальна наука, економічна теорія визначає довгострокові перспективи для суспільної практики. Важливу роль в цьому виконує соціально-економічний експеримент, який належить до спеціальних методів дослідження економічних явищ. Соціально-економічний експеримент треба розглядати не тільки як засіб пізнання реальної дійсності, а й як такий, що має конкретний суб'єкт в процесі розвитку продуктивних сил, набуття прийомів і знань з технології аналізу економічних явищ та їх взаємозв'язків за допомогою сучасної комп'ютерної техніки. Роль соціально-економічного експерименту в економічній теорії зростає.

Провідним в економічній теорії залишається теоретичний аналіз виробничих відносин, розкриття змісту законів і категорій економіки. Водночас зростає значення кількісних методів, зокрема статистичних. Практична діяльність людей в економічній сфері зумовлює управлінський

аспект, якого неминуче набуває економічна теорія. Саме цей аспект економічної теорії стимулює вивчення статичних показників, що характеризують економіку на різних її рівнях. Статистичні матеріали групуються за тематичними проблемами. Аналіз їх віддзеркалює реальні суперечності між певними соціальними групами населення, різними політичними течіями тощо.

Загальні перспективи економічної реформи, комплексність підходів до становлення ринкових відносин, охоплення проблем народного господарства в цілому та його окремих галузей, послідовність та швидкість роздержавлення власності, економічний механізм становлення ринкових інфраструктур – всі ці питання можуть бути досліджені за допомогою статистичних методів. Застосування їх доцільне і при розробці окремих напрямів переходу до ринкових відносин, наприклад, ціноутворення, зовнішньоекономічних зв'язків тощо.

Суть і структуру методології економічного дослідження на прикладі малого бізнесу розробив доктор економічних наук, професор С.К. Реверчук, виходячи з різниці між методологічною і теоретичною основою дослідження економічних явищ:

«Методологічна основа – це сукупність методів, способів, підходів і прийомів наукового аналізу, які використовує вчений.

Теоретична основа – це сукупність засадничих положень, принципів ідей, основоположних теорій і концепцій з проблеми, яку вивчають. Носіями теоретичної основи можуть бути праці класиків економічної науки, сучасних вчених, документи законодавчої та виконавчої влади, теоретичні матеріали політичних партій і організацій» [140, с. 15].

«Щодо економічної теорії, то методологія передбачає певні пізнавальні принципи: єдність кількісних та якісних змін; історична конкретність економічного аналізу; взаємозалежність і диференціація ринку; адекватна багатомірність тощо» [140, с. 16].

Таким чином, знання економічної теорії передбачає не тільки володіння методологією аналізу реальних економічних процесів, розуміння суті економічних законів та категорій, а й уміння знаходити кількісний їх вираз та користуватись точними статистичними методами для управління економікою.

З самого початку економічна теорія розвивалася не як єдина, моністична наука, а як певна сукупність версій, напрямів, шкіл.

З переходом до ринкової економіки вченими, зокрема, Львівської економічної школи, створено нові моделі аналізу економічної системи України.

Останніми десятиліттями створилася нова галузь науки – математична економіка, яка охоплює різні рівні економічних досліджень – це макро-

економічні процеси; окремі елементи економічної системи (галузі, об'єднання, підприємства, фірми тощо); числовий аналіз окремих економічних ситуацій.

Найефективнішим із кількісних методів аналізу є математичне моделювання.

Кожну економічну ситуацію можна описати у вигляді математичної задачі, над якою можна проводити дослідження, знаходити бажаний діапазон зміни тих чи інших параметрів, прогнозувати кількісні і якісні зміни. Коли математична модель адекватно відображає проблемну ситуацію, вона становиться важливим інструментом дослідження. Математична модель доступна для проведення експерименту, досить точна у відображенні зв'язків між параметрами і змінами.

Як універсальний інструмент пізнання математична модель знаходить між логічним мисленням та об'єктивною дійсністю. Вона дає можливість знаходити оптимальний варіант рішення для управління економічним об'єктом.

У зв'язку з цим існує чимало, в т.ч. ринкових, моделей економічної системи України. Серед них викликає науковий інтерес одна із новітніх – системна аксіоматична модель економічної системи, яка «має перевагу перед «чистою» ринковою моделлю, оскільки по-перше, вона має універсальний характер і описує абстрактну економічну систему в будь-який історичний період її розвитку (незалежно від того, яким він є – доринковим, власне ринковим чи постринковим), по-друге, системний характер, оскільки дає можливість в повному обсязі «виловити» економічний зміст тієї чи іншої господарської системи, по-третє, як найуніверсальніша і найповніша модель вона може слугувати в якості «тієї економічної цеглини», на основі якої є можливим «розгортання» вже шляхом доповнення абстрактно-дедуктивного абстрактно-індуктивним методом правильної наукової картини економіки чи окремо взятої системи, причому такої картини, яка би в собі синтезувала всі існуючі версії розвитку економічної теорії» [87, с. 31]. Вона може бути покладена в основу синтезу економічних знань і формування на цій основі єдиної економічної теорії чи єдиної теоретичної економії. Вона дає можливість поєднати такі крайні і протилежні версії економічної теорії як ліберальну і марксистську, або ліворадикальну і праворадикальну тощо. «На її основі досить таки легко ще раз доказується, що суперечливість економічних теорій – це лише теоретичне відображення реальної суперечливості реальної економічної дійсності, як це констатував у свій час фундатор пролетарської політичної економії. К.Маркс» [87, с. 31].

Банківська система України повинна мати свої, властиві їй, спеціальні методи наукового дослідження, які до цього часу належним чином не

розроблені й мають базуватись на філософській гносеології, загальних і спеціальних методах наукового пізнання, а також загальних і спеціальних методах наук теорії держави і права та економічної теорії.

У перехідній економіці утворення основних елементів ринкової інфраструктури, формування банківської системи є процесом нерівномірним, болючим і разом з тим базовим елементом самого процесу «... оскільки банки в силу особливостей своєї діяльності є по суті несучою конструкцією ринкової економіки і рушійним механізмом економічних перетворень. Дані обставини зумовлюють необхідність комплексного дослідження проблем становлення і розвитку як усієї банківської системи, так і окремих банківських установ в умовах ринкового реформування економічних відносин в суспільстві» [84, с. 40].

Не зважаючи на тривале за часом і всебічне за обсягом дослідження проблеми ефективного функціонування банківської системи, ми поділяємо думку, що «на сьогодні у вітчизняних і зарубіжних економічних дослідженнях немає єдиного підходу щодо вирішення питання про визначення суті банків та їх ролі і місця в економіці загалом і на фінансовому ринку зокрема» [84, с. 41].

Істотно ускладнюють вироблення однозначного тлумачення суті банків не лише відсутність єдності поглядів на це поняття, але і те, що банк є складним утворенням з різноманітними характеристиками, кожна з яких відображає окремі сторони його діяльності, а тому не є повною.

Ця проблема має глибокі історичні корені. Так, німецький економіст Вільгельм Лексіс ще на початку минулого століття писав: «Банками називаємо всякого роду установи для здійснення банківських операцій, не залежно від того, чи виступають вони у формі приватних підприємств, ... товариств чи у якій-небудь іншій юридичній формі» [112, с. 32]. Він зазначав, що специфічною особливістю банківської справи є кредитне посередництво, тобто залучення кредиту, з одного боку, і надання кредиту, з іншого, для одержання прибутку [112, с. 34].

Банк розглядається з точки зору покладених на нього як на установу операцій прийому вкладів і видачі кредитів. Формування банків, як кредитно-фінансових інститутів, відповідає тому періоду розвитку товарного господарства, коли виникла необхідність у мережі спеціальних установ, що регулювали б грошовий обіг і провадили б у ширших масштабах кредитні операції.

У фінансово-кредитному словнику банки визначаються як «особливі інститути, що акумулюють грошові кошти і нагромадження, надають кредит, здійснюють грошові розрахунки, випуск грошей в обіг, операції з цінними паперами та ін.» [166, с. 90]. С.В.Мочерний наводить аналогічне визначення, доповнюючи його операціями з золотом [121, с. 194].

Стаття 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність» установила дворівневу банківську систему в Україні, а ст.2 формулює поняття банку: «Банки – це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій».

Наведені визначення подібні між собою і є досить поширеним у вітчизняній економічній літературі [63, 62, 128]. При цьому не з'ясованим залишається поняття «інших операцій». Такі визначення не зовсім прийнятні, коли йдеться про всебічне економічне дослідження суті банку, логічним результатом якого має стати чітке формулювання усіх сфер діяльності цього ринкового інституту.

Цим вимогам більшою мірою відповідає юридичне дослідження феномену «банк» [173]. Згідно цього визначення «банк (франц. banque, від італ. banco – лава, конторка) – фінансово-кредитна установа. Створюється для залучення вільних коштів підприємств, організацій і населення та наступного розміщення їх на умовах повернення, строковості та платності у вигляді кредитів (позик). Банк виступає посередником у взаємних платежах і розрахунках між підприємствами, установами або громадянами, здійснює касове обслуговування народного господарства і населення, а також займається емісією грошей і цінних паперів, операціями із золотом, іноземною валютою та виконує інші функції... Банки у розвинутих державах виконують важливу роль і є інструментом впливу на економічні процеси як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави. Від їх ефективного функціонування залежать розподіл внутрішнього валового продукту і національного доходу, регулювання грошового обігу, кредитування, фінансування та досягнення інших економічних і соціальних цілей в державі.

За функціями і характером виконуваних операцій банки поділяються на комерційні, інвестиційні, емісійні, іпотечні, ощадні та ін.» [173, с. 189–190].

Ч. 2 ст. 334 Господарського Кодексу України визначає, що «Банки – це фінансові установи, функціями яких є залучення у вклади грошових коштів громадян і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкриття та ведення банківських рахунків громадян та юридичних осіб».

Реалії перехідної економіки України дають підстави констатувати, що у нашій країні початкові умови формування теперішньої банківської системи склалися на початку 90-х рр. Вони не засновувалися на чіткому розмежуванні сфер діяльності банків та небанківських інститутів

фінансового ринку, позаяк сегмент останніх був практично відсутнім. За цих обставин однією з неодмінних умов ефективного функціонування і розвитку банківської системи країни є створення всеохоплюючого правового забезпечення відповідної діяльності.

Раніше в Україні у процес наукового дослідження банків вносився істотний елемент ідеологічних нашарувань. Банки поділялися на капіталістичні і соціалістичні, що було зумовлено відповідним фундаментальним поділом політекономічної науки. Це характеризує глибокі відмінності у функціонуванні банків в різних економічних системах — ринковій і адміністративно-командній, причому в останній банки виконували здебільшого роль господарського та фінансового контролю.

Серед усіх варіантів дослідження такого феномену найбільше підстав для формування об'єктивної бази дослідження суті банку має, на нашу думку, напрям, пов'язаний із трактуванням його як ринкового інституту, суть якого виявляється через певне коло операцій.

На наш погляд, більш прийнятним є комплексне всебічне дослідження усіх аспектів банківської діяльності з урахуванням взаємозв'язків досліджуваного об'єкта із середовищем, в якому він функціонує на основі діалектичного підходу.

Чимало дослідників принципово розходяться в головному визначенні щодо статусу банку: ким його вважати — підприємством, організацією чи установою. Якщо одні автори розглядають банк як установу або організацію, заперечуючи його функціонування як підприємства, то інші стверджують діаметрально протилежне. Зокрема, на думку О.І. Лаврушина, банк є таким же підприємством як і будь-яке інше (маючи свою специфіку), тобто являє собою «самостійно господарюючий суб'єкт, що володіє правами юридичної особи, виробляє і реалізовує продукт, надає послуги, діє на засадах госпрозрахунку» [61, с. 7]. Віднесення банку до установи чи організації, як він вважає, є неприйнятним. Інші автори заперечують аргументи віднесення банків до підприємств, тому, що цим терміном прийнято називати основну ланку матеріального виробництва (заводи, фабрики, об'єднання та інші форми і види виробничих підприємств у промисловості, будівництві, сільському господарстві і т.д.).

З першим твердженням цієї полеміки можна погодитися частково, а друге не витримує критики, оскільки підприємство є суб'єктом господарювання і діяльність банків цілком відповідає зазначеним умовам.

Подібні дискусії, з нашої точки зору, носять більшою мірою лінгвістичний, ніж юридичний чи економічний характер. А тому застосування стосовно банків будь-якого з цих термінів не може мати визначального впливу на наслідки дослідження суті банку.

Виходячи із викладеного вище, ми вважаємо, що **банк** є такий інститут ринкової економіки і суб'єкт грошово-кредитних відносин, який приймає

депозити, надає кредити, здійснює розрахунки – валютні, касові, інвестиційні, трастові, консультаційні, факторингові, з цінними паперами, з дорогоцінними металами і операції на основі вимог чинного законодавства та нормативних актів, що регулюють діяльність структур, які входять до банківської системи.

Банки в силу своєї специфіки займають особливе місце в економіці та через механізм грошових відносин впливають на життєдіяльність суспільства й держави загалом. А тому ефективне функціонування та розвиток банків можливі лише за умов координації їх діяльності, забезпечення дієвості механізму контролю і нагляду. Це досягається завдяки практичній організації банківської справи у кожній країні в формі банківської системи.

У дослідженні форм реалізації грошово-кредитних відносин, що мають місце на відповідних рівнях за участю банків, виникає необхідність застосування системного підходу. Системний підхід як метод наукового пізнання є оптимальним у вивченні банківської системи як складного взаємопов'язаного комплексу, адже система являє собою впорядковану сукупність елементів, між якими існує закономірний зв'язок. А тому системний підхід може бути використано у поєднанні застосованого нами вище діалектичного підходу при вивченні основних аспектів банківської діяльності, на рівні взаємовідносин між самими банками та з національною економікою країни.

Дотепер в науковій літературі не існує єдиного визначення поняття «банківська система», а підходи до цього питання обмежені здебільшого емпіричним рівнем оцінки.

Інколи банківська система ототожнюється або з кредитною системою, або із комерційними банками. У першому випадку банківська система характеризується як «сукупність банків і банківських установ, що виконують належні їм функції» [101, с. 300] чи: «Банківська система – сукупність різних видів банків і банківських інститутів у їх взаємозв'язку, що існує в тій чи іншій країні в певний історичний період» [166, с. 103]. В іншому випадку до складу банківської системи включаються кредитно-фінансові установи, які не є банками – фонди спеціального призначення, товариства взаємного кредиту, ломбарди, каси взаємодопомоги [61, с. 12].

Як відомо, кредитна система має істотні відмінності від банківської системи, оскільки кредитні відносини можуть здійснюватися не лише за участю банків. Самі банки займаються не лише кредитуванням, але надають багато інших послуг.

Банківська система є не лише механічним поєднанням банків певної країни. Це складний фінансовий організм, необхідність функціонування якого зумовлена цілим комплексом організаційно-економічних умов.

З урахуванням викладеного вище банківську систему вчені-економісти визначають «як сукупність усіх банків країни, які взаємодіють між собою, підпорядковуючись встановленим нормам і правилам ведення банківської справи, з метою забезпечення можливості ефективного грошово-кредитного регулювання економіки, кредитно-розрахункового обслуговування господарського обороту, а також стабільної діяльності банківських установ» [84, с. 71].

Із наведеного визначення випливає, що сутність банківської системи являє собою якісно новий, вищий рівень економічних відносин, що характеризуються взаємодією банківських установ, визначаючи їхню роль в економіці як цілісної системи. Але навіть у цьому удосконаленому визначенні опущені істотні правові складові БСУ, які доповнені юридичною енциклопедією [173]. У ній банківська система характеризується як сукупність різних видів банків і банківських інститутів, з допомогою яких провадиться мобілізація коштів, надаються клієнтурі кредити та різноманітні послуги щодо прийому вкладів і надання кредитів. Ця система є внутрішньо організованою, взаємопов'язаною, має загальну мету і завдання. Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» банківська система є дворівневою.

Перший рівень – Національний банк України, що є центральним банком України, власністю держави, підзвітний Верховній Раді України і має право законодавчої ініціативи. Крім того, він є юридичною особою та емісійним центром України. Національний банк України проводить єдину грошово-кредитну політику, регулює діяльність банківської системи в цілому, організовує і здійснює міжбанківські розрахунки.

Другий рівень банківської системи – це комерційні банки. Вони можуть бути різної форми власності, спеціалізації та сфери діяльності. Існують такі види комерційних банків: за функціями і характером виконуваних операцій – універсальні та спеціалізовані (останні поділяються на емісійні, інвестиційні, іпотечні, ощадні та ін.); за призначенням статутного фонду – у формі акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю, банки з участю іноземного капіталу та іноземні банки; за територією діяльності – республіканські та регіональні банки. Комерційні банки створюються на акціонерних або пайових засадах. Засновниками їх можуть бути як українські, так і іноземні юридичні та фізичні особи [173, с. 190].

Таке визначення доповнює існуючі правовою характеристикою створення, функціонування структури БСУ, яка має відповідати реальним потребам національної економіки і населення України.

А це означає, що суспільно-економічний устрій України та рівень її економічного розвитку істотно впливають на стан банківської системи.

У разі економічного зростання, коли збільшуються обсяги виробництва товарів і послуг, відповідно має місце загальне збільшення попиту на банківські послуги, збільшуються прибутки банківської системи, що сприяє стабільній діяльності та активному розвитку банку. Під час економічного спаду скорочуються обсяги залучених банками ресурсів, зменшується потреба у кредитно-розрахунковому обслуговуванні господарюючих суб'єктів, зменшується прибутковість банківської діяльності та зростають ризики.

Відмічається також відносна відособленість банківської системи, здатність її до саморозвитку та самоорганізації, спроможність системи вдосконалюватися на основі гнучкого механізму реагування на несприятливі обставини та уникати кризових явищ. Це зумовлено тим, що динамізм як іманентна ознака банківської системи виступає одним із важливих факторів її ефективного функціонування. Йдеться про перманентні кількісні та якісні зміни у діяльності банківських установ.

У самій банківській системі має місце чітка структуризація, адже власне поняття системи (від гр. *systema* – ціле, складене з частин) передбачає певну ієрархічність побудови елементів, що її утворюють. А тому банківська система повинна бути забезпечена належним нормативно-правовим регулюванням і контролем за її діяльністю. Дослідження особливостей банківської системи має опиратись на ієрархічну підпорядкованість елементів банківської системи за дворівневим принципом. Перший (вищий) рівень системи утворює національний банк, із покладеними на нього організаційно-контрольними завданнями, а другий рівень – підсистема комерційних банків, із властивими їй операційними функціями (додаток Б. 3).

Отже, сукупність діючих в країні банківських установ поділяється на два рівні, вищий з яких – Національний банк – наділяється правами щодо управління й координації дій усіх інших банків, розташованих на нижчому рівні, виходячи із історичних умов України.

«Стосовно умов нашої країни у загальному процесі еволюції банківської системи відповідно до типу економічних відносин можна виділити три організаційні форми діяльності банківських інститутів – відповідно у економічній системі адміністративно-командного, перехідного чи ринкового типу. Для кожного з них притаманні свої специфічні риси й ознаки, які доцільно, на нашу думку, згрупувати за критеріями, що визначають особливості створення, характер діяльності та взаємодію елементів банківської системи між собою та з національною економікою» [84, с. 81].

В умовах адміністративно-командної економіки доцільніше вести мову щодо функціонування державного монобанку на засадах, що впливають

з адміністративних методів управління економікою. Банківська система функціонує в економіці тільки ринкового чи перехідного типу і лише у тому випадку, якщо створено належні основи для розподілу сфер організації грошово-кредитних відносин між центральним банком та комерційними банками.

Банківську систему України віднесено до перехідного типу, хоча за багатьма параметрами вона у своїй основі вже наближена до ринкової системи банківських інститутів [84, с. 83].

Інші основні параметри функціонування банківської системи України, серед яких першочергове значення має історико-правовий інструментарій, будуть досліджені на основі розкритих загальних та спеціальних наукових методів у наступних підрозділах і розділах.

1.3. Історико-правовий аналіз формування та розвитку банківської системи України

Банківська система України, як і сама держава, пройшла складний, специфічний і лише їй притаманний шлях формування й становлення. Це зумовлено тим, що Україна в цілому, або її окремі регіони в політичному і, особливо, в економічному відношенні постійно залежали від інших держав: Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Румунії. Саме під впливом цих держав формувалась економічна і, зокрема, кредитно-банківська інфраструктура української держави.

Дослідити шлях розвитку банківської системи України можна з допомогою історико-правового інструментарію, який сприяє всебічному аналізу, генезису, вивченню основних етапів, формування і становлення її.

У процесі наукового дослідження цього підрозділу автор використала загальнонаукові методи: історичний, логічний і метод класифікації (систематизації).

Першочергового значення надавалося власне історичним методам, що виходять із специфіки історичної науки з її хронологічним та подійним підходом до висвітлення суспільного прогресу.

Ці методи часто являють собою види застосування історичного й логічного методів, виходячи з цілей історичного дослідження, серед яких ефективним є синхронний метод. Він передбачає вивчення різних подій і явищ, що відбуваються в різних місцях (країнах, регіонах тощо) водночас [147, с.58– 61].

Застосування цього методу дало нам можливість виділити як загальне, так і окреме, особливе, що водночас відбувалися в подіях і явищах економічного життя.

В той же час, враховуючи, що застосування тільки синхронного методу веде до розгляду явищ лише у їхньому взаємозв'язку і в статистиці, ми використали і хронологічний метод, що дало можливість розглядати явища й події у їх послідовності, в русі та змінах. Найбільш виразно цей метод проявляється у разі побудови хронік подій, що між собою пов'язані тематично і генетично.

Однак, обмежуючись хронологічним методом, ми не маємо можливості взаємопов'язаного, аналітичного висвітлення минулого. Лише гармонійне поєднання синхронного і хронологічного методів гарантує успіх наукового дослідження в ході проблемно-хронологічного викладу, що було нами використано у роботі.

Зважаючи на те, що близьким до розглянутих вище методів є метод періодизації (діахронний метод), в якому особливо виразно відображається специфіка конкретно-історичного дослідження, нами виділялися якісні зміни в ході розвитку досліджуваного явища, розкривалися форма й зміст явищ на певних історичних етапах.

За допомогою цього методу були з'ясовані певні критерії періодизації, що тісно пов'язані з основною темою дослідження. Ми виходили з того, що критерії періодизації – це той історичний фактор, якісні зміни якого повинні досліджуватися відповідним методом. Критерії відображають головний зміст процесу, що вивчається в його конкретно-історичній формі.

При періодизації історичного процесу чи окремого явища вважалося, що відмирання елементів старого і формування нових якостей відбувається поступово та неодноразово в різних сферах життя.

Серед використаних історичних методів чільне місце займає порівняльно-історичний метод. Доведено, що закономірність історичного процесу відзначається певною повторюваністю, обумовленою тим, що в ході історичного розвитку зустрічається не тільки окреме, особливе, але й загальне, повторюване на різних етапах. З іншого боку, при вивченні повторюваних подібних явищ ми виходили не із зовнішньої їх подібності, а враховували їхній внутрішній зміст, найбільш істотне в них. При порівнянні подібних подій враховувалися також і визначені розбіжності між ними, викликані конкретною історичною обстановкою.

Застосований ретроспективний метод дозволив вивчити елементи старого, збережені до наших днів, для відтворення на їхній основі явищ, що відбувалися у минулому. Інколи цей метод не вдало називається медичним терміном «реанімація», тобто «відживлення». Насправді можливість опису елементів минулого на основі залишків пояснюється спільністю минулого, сьогодення та майбутнього. Цей метод дозволив у досліджуваному матеріалі виділити реліктові, залишкові нашарування, що дають уявлення про віддалене минуле.

За допомогою методу актуалізації ми мали можливість користуватися отриманими історичними знаннями, наслідками й висновками для наступної практичної діяльності у банківській системі. Таким чином, цей метод дозволив висунути наукові прогнози, а також практичні рекомендації на основі «уроку історії».

За основу правових методів наукового дослідження теми цього підрозділу ми взяли методи теорії права й держави, які розподіляються на загальні, конкретні та спеціальні, що розглянуті у попередньому підрозділі.

Саме таке поєднання історичного і правового підходів дозволило створити необхідний інструментарій та здійснити комплексний історико-правовий аналіз формування й розвитку банківської системи України.

В долі колишнього СРСР, як держави, та його національної безпеки, не останню роль у 90-х рр. минулого століття зіграла фінансово-економічна непристосованість держави до зовнішнього світового ринкового середовища, ізольованість політичної, економічної і фінансової систем. Значна частина коштів вкладалась у військово-промисловий комплекс та підтримку прокомуністичних режимів за кордоном, а не у взаємовигідну торгівлю. Внаслідок цього радянський карбованець, що знаходився в обігу на той час, вже після перших ринкових перетворень швидко здав позиції іноземній валюті та перш за все, долару, по курсу якому, до речі, спочатку не уступав.

Це дуже нагадує давню історію міст-держав Греції, які досягли стадії свого розквіту і змушені були відвойовувати між собою простір на майбутнє, оскільки система управління й підтримання порядку в окремих із них себе вичерпала.

Таким чином, у 431 р. до н.е. доля звела у двобої Спарту й Афіни, який тривав 27 років. Авторитарна і воєнізована Спарта утворила спільноту за принципами воєнного табору, де хлопчиків у семирічному віці забирали від матерів до казарми для оволодіння військовим мистецтвом і боротьбою. Їх існування забезпечувалось лише сільським господарством на державних землях, які для вільних громадян обробляли раби. Тому не випадково концентрована сильна спартанська армія одержала перемогу й Спарта почала керувати утвореною імперією.

Розвиток Афін, на відміну від Спарты, відбувався завдяки бурхливій торгівлі. Їх валюта, знамениті «совині монети» ходили по всьому Середземномор'ю. Афіняни творчо підходили до розв'язання проблем управління господарством, вміло пристосовуючись до змін зовнішнього середовища, утворюючи нові громадські інституції.

Після війни у Спарту проникли афінські гроші. Воїни-спартанці не розумілися ні в політиці, ні в економіці. Із представників Спарты на

афінських землях призначалися губернатори, які далеко від батьківщини легко піддалися корупції. Афінський стиль життя поступово розхитував дисципліну і жорстокий порядок Спарти, яка через тридцять років після цієї перемоги за одну ніч програла битву місту-державі Фіви.

Головною причиною поразки Спарти стали афінські гроші, які обертались скрізь, де для цього була можливість «Ними не можна управляти чи заставляти їх слідувати написаним правилам. Їм властива хаотичність. Врешті-решт гроші зробили Афіни переможцем, розклавши спартанську систему і роз'ївши, як корозією, захисний панцир» [78, с. 557–559].

У минулому більшість війн була контактними. Пізніше значному успіху сприяли безконтактні – партизанські війни, завдяки чому, наприклад, одержали переконливу перемогу комуністи в Китаї у 1949 р. під командуванням Мао Цзедуна.

В сучасних умовах до таких безконтактних форм боротьби можна також віднести і фінансово-економічну експансію, яка може забезпечити досягнення будь-яких політичних цілей. Визнаним майстром проведення такої політики ще у XIX столітті у Франції був барон Джеймс Ротшільд. Він легко пристосовувався до будь-якої політичної ситуації – Реставрації при Людовіку XVIII, буржуазного царствування Луї-Філіпа, демократичної революції 1848 р. чи поспішної коронації Луї-Філіпа в 1852 р. «Барон міг дозволити собі здаватись облудником чи опортуністом, адже його цінили за гроші, а не за політичні погляди. Гроші були його платою за владу» [78, с. 566].

Прообрази банків з'явилися ще в рабовласницькому суспільстві: в стародавніх Римі, Греції, Єгипті, коли функції збереження грошей виконували храми. Звідти й походить біблійський міф про те, що Ісус Христос вигнав із храму міняйл і торговців. Це засвідчило чистоту християнської релігії. На початку слово «банк» означало конторку, де в середні віки працювали міняйли грошей. Спочатку банки з'явилися в містах Північної Італії, а потім у торгових центрах Нідерландів, Німеччини та інших країн Західної Європи [86, с. 194].

Банки у стародавні часи ототожнювалися з міняйлами та їх особливими столами, які встановлювалися на площах, де відбувалася жвава торгівля і необхідно було при купівлі-продажу обмінювати різні монети. Перші банки виникли у XVI ст. у період мануфактурної стадії капіталізму, коли банківські дома почали надавати кредити капіталістам під помірний процент. Пізніше формою організації банків стали акціонерні компанії.

Сенека наголошував: «Грошам не потрібно служити, ними потрібно управляти». А це означає, що процес управління фінансами має бути налагоджений таким чином, щоб гроші обслуговували людину, а не навпаки.

То ж яка роль грошей у суспільстві взагалі та ринковій економіці, зокрема?

Наукового змісту ринкова економіка набуває тоді, коли розглядається товарне виробництво, регулятором якого є ринок з його товарними відносинами, де вирішальну роль грають поняття вартості товару і грошей.

Вартість товару – це втілені в продукті товарні відносини, які виникають між людьми, що брали участь у виготовленні продукту відповідно до кількості та якості затраченої праці кожним виробником. Коли виробник виконав норму, то він створив вартість, рівну тривалості робочого дня. Відхилення цін від вартості веде до порушення еквівалентного обміну товарами, а отже, й товарних відносин.

«Еталон міри вартості в кожній країні свій, хоч можна було б давно встановити єдиний світовий, як це зроблено стосовно міри довжини, ваги, часу тощо. Однак цього не зроблено не тому, що це так складно, а тому що за допомогою маніпуляції грошовою одиницею легко провадити перерозподіл виробленої продукції між країнами. Тому з грошей і робиться такий «фетиш», ніби їх рухом управляють якісь надприродні сили, який також прийдеться долати економістам в ХХІ ст. Насправді гроші – це не що інше як еквівалент вартості вироблених товарів і засіб забезпечення товарних відносин між людьми. І взяті без товарної маси, вони перетворюються в ніщо» [87, с. 349].

В цьому і проявляється «магічна» сила грошей, за допомогою якої провадяться різні політичні маніпуляції, економічна експансія між державами та олігархічні й корупційні вчинки між людьми. Прикладів цьому за останні десятиліття як в Україні, так і за її межами більш ніж достатньо.

Доктор економічних наук, професор М.М. Павлишенко, на основі закону вартості К. Маркса, так обґрунтував закон єдності товарного і грошового обігу та механізм інфляції грошей: оскільки гроші є еквівалентом вартості виготовлених товарів, який має самостійну форму існування, то рух товарів і рух грошей співпадають і провадяться лише в протилежних напрямках: товар переходить від продавця до покупця, а гроші – від покупця до продавця. А тому сума грошей повинна дорівнювати сумі вартості виробленого товару, виражених в грошових одиницях.

Вартість грошової одиниці визначається як частка від ділення вартості виготовлених товарів на суму цін або кількість грошей: $W:Z=k$, або $W:G=k$. Це коефіцієнт переводу вартості товару в ціну, а відтак – в масу грошей. Тому це рівняння доповнюється ще одним елементом – коефіцієнтом переводу вартості товарів у ціну. В результаті воно набуде такої форми:

$$\sum_{i=1}^n Z_i N_i = \sum_{i=1}^n W_i N_i : k = \sum_{i=1}^n G_i N_i$$

Таким є математичне вираження закону єдності товарного і грошового обігу: сума грошей дорівнює сумі вартості товарів, виражених в цінах.

Кількісна теорія грошей дає змогу простежити механізм інфляції грошей, який діє таким чином. Наприклад, якщо вартість виготовлених товарів становить 100 млн год. с.н.р.ч., а вартість гривні дорівнює 1 год. с.н.р.ч., то ціна цих товарів дорівнює 100 млн грн. Стільки ж повинно бути грошей для їх придбання. Отже, ціна залежить від вартості товарів і вартості грошової одиниці. Чим більша вартість грошової одиниці, тим меншою, при незмінній вартості товарів, є ціна, а отже, й маса грошей

І навпаки. При незмінній вартості в 100 млн год. с.н.р.ч. ми, щоб одержати більше прибутків, в 2 рази збільшили ціни: $Z = 200$ млн грн. Щоб отримати цю суму, коефіцієнт переведення вартості товарів в ціну повинен зменшитись у 2 рази, з 1 до 0,5 год. с.н.р.ч. І в скільки разів буде вищою ціна від вартості товарів, у стільки ж разів зменшиться вартість грошової одиниці. Із збільшенням цін мусить зростати і маса грошей. Зростання грошей є наслідком підвищення цін. Причиною інфляції грошей у такому випадку є штучне підвищення цін. Це так звана цінова інфляція грошей, яка належним чином ще не вивчена.

Те саме відбудеться, якщо штучно збільшувати масу грошей. Якщо маса грошей збільшилася з 100 до 200 млн грн., тоді до такої суми повинні зростати і ціни. А зростання цін, у свою чергу, означає зменшення вартості грошової одиниці з 1 до 0,5 год. с.н.р.ч. Це так звана емісійна інфляція [87, с. 350–351]. Це фактично є кількісна теорія грошей.

В. Гетьман – один із фундаторів БСУ і її грошово-кредитної політики періоду становлення української державності, зазначав: «Гроші – це один з найголовніших атрибутів держави, не менш важливий, ніж її герб. Бо вони значною мірою відображають повну незалежність країни, є її своєрідним паспортом. Стабільність валюти утримується на двох китах: національній економіці і довір'ї, яке виявляє її народ» [96].

Ми детально зупиняємося на цьому явищі лише тому, що в нашому дослідженні, як і в практичній діяльності та житті, з ним ми будемо зустрічатися постійно.

Відомо, що історія – це вчитель життя (*historia est magistra vita*), а історія банківської системи – це вчитель найвищого з мистецтв – управління економікою та бізнесом. Тому можна стверджувати: народ, який не знає історії своєї банківської системи, не може ефективно управляти своїми фінансовими справами.

Сьогодні потрібно знати історичні передумови цього процесу. Адже відомо, що будь-яка економічна ідея країни не може бути реалізована, якщо вона не базується на попередньому досвіді власного народу.

Історія неодноразово доводила, що стан банківської справи залежить від форми влади та здійснюваних нею функцій. Теоретики адміністративного права, розглядаючи історію української адміністративної традиції, стверджують, що адміністративна традиція – це досвід адміністрування.

Історично ця традиція в Україні, як і аналогічні традиції інших європейських народів, формувалася на основі як національного, так і зарубіжного досвіду. Перш за все – досвіду європейських народів: австрійців, угорців, німців, поляків, чехів, словаків, румун, росіян, французів, що підтверджує європейськість української адміністративної традиції. Остання повинна мати національні джерела: політику, законодавство, науку, освіту тощо. Писемні джерела дають уявлення про розвиток цієї традиції на різних етапах еволюції української державності та права.

«У XIX ст. українська адміністративна традиція витворила такий феномен, як демократичну бюрократію (чиновники-народники), яка підтримувала свій народ, опікувалася його потребами. У ті історичні періоди, коли українські землі належали іншим державам, вона була певним консолідуючим фактором, носієм ідеї української автономії та державності. І, як тільки виникли умови для відродження національної державності (поч. XX ст.), ця частина бюрократії переходила на службу своєму народові. Хоча далеко не вся українська бюрократія у минулому була прихильницею національної державності» [108, с. 18]. Ці традиції необхідно вивчати і враховувати в практичній діяльності БСУ.

«В Україні незавершеність демократичних перетворень, ще міцні позиції старої командно-адміністративної системи не сприяють трансформації адміністративної традиції на ліберально-демократичних засадах. Враховуючи, що Україна за останні 10 років фактично не пододала еволюційно-традиційний шлях розвитку, стара адміністративна традиція зберігає свою роль і значення. Зрозуміло, що таке становище довго не триватиме, адже зумовлені європейським вибором України нові завдання щодо демократизації державної адміністрації вимагають утвердження нової адміністративної традиції, заснованої на пріоритеті прав людини і демократії» [108, с. 17]. Для реалізації цих завдань повинен бути створений відповідний фінансовий механізм.

Фінансовий механізм допомагає державі виконувати її функції. В історичному розвитку він зазнав істотних змін. Одні фінансові методи відживають і відходять у забуття (данина, податі, оброки, постачання воїнів, ямська повинність, панщина тощо), натомість з'являються нові (лізинг,

факторинг, франчайзинг, форфейтинг). Важливу роль у використанні цих методів відігравали банкіри.

Банкіри стали великою силою вже в XIV–XV ст. Від таких банкірських домів, як Медічі в Італії залежними були королі та імператори.

Перший акціонерний банк виник наприкінці XVII ст. – у 1694 р., який надавав комерційні кредити у сучасному розумінні цього слова. Це був Англійський банк, який також мав право випуску банкнот.

На території України грошовий обіг з'явився ще за скіфів, коли велась активна внутрішня та зовнішня торгівля, що зумовило виток банківської справи. За часів Київської Русі великі київські князі карбували власні гроші. Серед археологічних знахідок того часу найвідоміші монети – золотники Володимира Великого та срібляники Ярослава Мудрого.

За княжої доби як у Київській Русі, так і Галицько-Волинському князівстві принципи організації фінансів, фінансового механізму були однакові. На початку існування Київської Русі не було нормативно-правового забезпечення в такій формі, у якій вони діяли вже за князя Ярослава Мудрого. На цій стадії правове забезпечення фінансового механізму в державі виконували княжі укази та княжі грамоти.

За часів правління Ярослава Мудрого з'явився перший збірник законів «Руська Правда», в якому вперше в історії України-Руси зібрано закони, що регламентують фінансові відносини [102, с. 57].

У IX–X ст. завдання фінансового механізму зводилося до збирання данини, яку використовували князь і дружина, а залишки продавали у Візантію згідно з двома відомими в історії договорами – князя Олега 911 р. та князя Ігоря 944 р.

У фінансовому механізмі України-Руси в період княжої доби важливими фінансовими важелями оподаткування були: данина, податі, мита, грошові штрафи.

Оскільки прямого податку (данини) на всі ці потреби не вистачало, на населення накладали різні повинності (відробітки), а також непрямі податки (різні мита – торгові та судові), у солеварнях, у литті срібла, доходи від утримання корчем, а також штрафи.

Контролювали сплату непрямих податків різні княжі агенти: городники, мостники, митники, металники, вирники та ін. Податки і повинності князі запроваджували окремими «розпорядниками». Наприклад, княгиня Ольга призначала завойованим племенам різні «уроки».

У «Руській Правді» діяли статті, за якими ті, хто вчинив вбивство, повинен сплатити залежно від того, хто був убитий, а також відповідно до розміру завданої шкоди людині – різні штрафи (вирі) [102, с. 59].

В Київській Русі грошовою одиницею була гривня, тобто фунт срібла (у минулому – нашійна прикраса, яка «висіла коло гриви»).

Гривню як грошову одиницю запровадив український князь Володимир Великий (980-1015). Меншими грошовими одиницями були: ногата, куна, різана, вівериця [102, с. 60].

Кредити у Київській Русі в той час надавали під 20-25% річних (що подібне до сучасних комерційних банків, де клієнтам надають кредити під 25% річних).

Занепад державних фінансів України княжої доби почався з 1349 р., коли польський король Казимир Великий завоював Галичину, частину Волині; тоді ж Україна почала втрачати свою самостійність, а разом з нею і державні фінанси.

Особливості фінансового механізму України-Руси після татаро-монгольської навали такі: десяту частину всіх доходів перерозподіляли і давали у ставку завойовників [102, с. 61].

У XII ст. структура фінансового механізму України-Руси поповнилася ще двома елементами: правовим та нормативним забезпеченням. «Руська Правда» – перший збірник законів України-Руси – була правовим полем не тільки Київської Русі, а й Галицько-Волинського князівства. А коли на ослаблену Україну напала Литва, то «Руська Правда» стала основним правовим документом і цієї держави, який був пізніше переписаний у «Литовський Статут».

Остання згадка про використання статей «Руської Правди» датована 1840 р. на Правобережній Україні. «Отже, створений князем України-Руси Ярославом Мудрим (і його синами та онуками) перший збірник законів як правова основа функціонування фінансового механізму організації економіки України діяв вісімсот років. В історії подібних фактів мало, хіба що американська конституція, яка діє понад 200 літ» [102, с. 62].

«Руську Правду» використовували з 1040 до 1840 р. Окрім Литовської доби ці роки повністю охопили другий період розвитку державності України – Козацьку республіку. Реєстрові козаки податків не платили, нереєстрові козаки платили незначні податки. Козацьку скарбницю поповнювали здебільшого з прямих податків, які сплачувало міське і сільське населення.

«Фінансовою діяльністю на Січі займалися: шафар – скарбник січового скарбу; кантаржей – наглядач за вагою і мірою; довбиш, окрім обов'язків оповісника, забезпечував збирання хліба і підвід з паланок на потребу війська» [102, с. 63].

Серед фінансових методів козацької доби (XVI–XVIII ст.) переважали оподаткування, оренда, регалії; найважливішими фінансовими важелями були податки, натуральні повинності, ціна, зовнішні надходження (військова здобич, царське «жалованье»). За оцінками спеціалістів річний бюджет Запорізької Січі становив понад 200 тис. крб. Порівняно з

сьогоднішніми мірками ця сума складає 10–12 млн американських доларів. Проте, як свідчать історичні дані, реальні бюджетні можливості Січі були набагато більші, оскільки багато потреб забезпечувала особиста козацька служба (виконання безоплатної роботи, розрахунки в натуральній формі) [102, с. 63].

Правовим та нормативним забезпеченням функціонування фінансового механізму організації економіки України козацьких часів були: торгова грамота; Новоторговий статут; Московсько-Переяславський договір; постанови Малоросійського приказу; укази російських царів; постанови Малоросійської колегії; рішення Сенату; різні маніфести; указ імператриці Катерини II «Грамота на право вільності і переваги благородного російського дворянства» тощо [102, с. 64].

Як випливає із історичного аналізу, у XVII–XX ст. банківська система на територіях України, що входили до складу імперії, була тісно пов'язана з її розвитком у Росії. Першим банком у Російській імперії був Державний Зайомний банк, заснований в 1754 р. Він надавав кредити під заставу маєтків. В Україні такі кредити почали надавати лише з 1783 р. За часів Катерини II були введені в обіг паперові гроші, що обмінювалися на мідні монети. Для зручності обміну було створено в 1769 р. у Петербурзі та Москві Асигнаційний банк, який в 1781 р. відкрив свої відділення у Києві, Ніжині, Харкові, а в 1782 р. — у Херсоні.

Фінансові операції за межами імперії російський уряд провадив через придворних банкірів, власників сімейних банкірських домів [67, с. 13].

Банківська система в Україні була започаткована в 1839 р. створенням Державного комерційного банку. У 1860 р. у зв'язку із заснуванням у Росії Державного банку, в Україні, на базі комерційних банків, були створені Київська, Харківська і Одеська контори та Полтавське відділення Державного банку Російської імперії. Кошти установ Держбанку склалися з капіталів банку, вкладів, поточних рахунків та вартості казни.

Окрім Державного банку існували також банки комерційного та іпотечного кредиту. В 1871 р. створено філію Петербурзького міжнародного комерційного банку, Харківський торговий та Катеринославський комерційний банки з філіями у Полтаві. У 1879 р. відкрито Одеський дисконтний банк, який облікував векселі. Його філія була у Миколаєві. У 1889 р. — Одеський Купецький банк. Значну роль відігравали філії заснованих у 1885 р. Державного Дворянського земельного та Селянського земельного банків. У 1912 р. у Києві відкрито представництва Волзько-Камського та Петербурзького обліково-позикового банків, а в 1913 р. — Російського банку для зовнішньої торгівлі.

У зв'язку із заборону надання поточних кредитів казенними банками наприкінці XIX ст. у Росії була створена комісія з розробки статуту

кредитних товариств. У 1914 р. в Україні було 450 таких товариств, які проіснували до 20-х років ХХ ст.

На початку ХХ ст. в Україні працювали 3 контори Державного банку Росії та 19 його філій, Руський торговельно-промисловий, Петербурзький банк зовнішньої торгівлі, Московський купецький, Об'єднаний московський, Варшавський комерційний банки та відділення «Об'єданого» комерційного банку. Не меншу роль відігравали Київський приватний комерційний банк (клієнтами якого були найбільші цукрозаводчики України), Київський земельний банк, Харківський земельний банк. Існувало 4 ломбарди, 57 міських громадських банків, комерційні та іпотечні банки із розгалуженою мережею філій, ошадні каси, земські каси, 112 казначейств [67, с. 14].

На теренах України, які входили до складу Австрії, головним банком імперії Габсбургів був емісійний Австро-Угорський банк, який провадив операції з іпотечними позиками, векселями, фінансував землевласників, приймав вклади на депозит. У 1868 р. в Галичині виник Селянський банк, а на початку ХХ ст. – Промисловий банк у Львові.

Енциклопедія українознавства [90, с. 88-89] (автор Є. Гловінський) також підтверджує заснування банківської системи України у ХІХ столітті, яка спочатку на Центральній і Східній Україні належала до загальноімперської мережі. До неї входили Державний Банк, а також Державний дворянський земельний банк, заснований 1885 р. із завданням видавати довготермінові позики поміщикам для зміцнення дворянського землеволодіння, і Селянський Поземельний Банк (з 1882), що давав довготермінові позики селянам для купівлі поміщицьких земель. Ці банки мали відділи у великих містах України. Існували на Україні також численні приватні банки.

Як вище зазначалося, на західноукраїнських землях, що входили до Австро-Угорщини, діяв державний австро-угорський банк, який мав філії у великих містах Галичини, Буковини і Закарпаття. В період між двома світовими війнами його функції на українських землях під Польщею виконував Банк Польський у Варшаві. Існували також приватні банки.

В кінці ХІХ – на початку ХХ століття в Галичині виникають перші українські банки – Українська шадниця «Віра» (1894) в Перемишлі; кредитове товариство «Дністер» (1895) у Львові; центральна кредитова кооперація всіх видів і ступенів – Крайовий Союз Кредитовий (1898) у Львові, що з 1924 р. набрав скороченої назви Центробанк; Земельний Банк Гіпотечний (1910 р.) у Львові, акційна спілка для загального кредиту; кооперативний промбанк – Промбанк (1935 р.) у Львові із завданням видавати короткотермінові позики для приватної торгівлі й промислу. З 1939 р., з приєднанням західних українських земель до УРСР, уся мережа банків була ліквідована, а фонди й інституції влиті в загальну господарську систему.

Отже, з деякими уточненнями дати виникнення і основні етапи становлення банківської системи як в районах Центральної, Східної, так і Західної частини України співпадають, пройшовши тривалий час еволюції в умовах різних формацій. Загалом в Україні в кінці ХІХ– на початку ХХ ст. нараховувалося 5 державних банків (Державний банк, Державний Дворянський Земельний Банк, Селянський Поземельний Банк з відділами у великих містах України, а також на Західноукраїнських землях, Австро-угорський Банк і Банк Польський); 10 приватних та акційних банків; 3 банки комерційного кредиту; 8 промислових банків і 4 аналогічних відділів Росії. Хоча в цей період в Україні нараховувалася всього 21 банківська установа, що у десять разів менше, ніж за часів незалежності України в кінці ХХ ст., структура їх набувала класичної банківської системи.

Незважаючи на короткий період державності 1917–1922 рр. в Україні повторно була запроваджена власна грошова одиниця – гривня. Державні українські діячі розуміли, що самостійна Україна повинна мати самостійну грошову одиницю і вибрали свою, історичну – гривню.

У грошовому обігу України того часу були валюти різних країн: російські рублі (керенки, імператорські), німецькі марки, американські долари та англійські фунти стерлінгів.

Як відзначав тодішній міністр фінансів України А. Ржепечкий: «...Але найбільша біда, від якої страждає сьогодні грошовий обіг України, це той органічний зв'язок, в якому він продовжує знаходитися з грошовим обігом Російської Радянської Республіки... Для українського грошового обігу створюється цілком недопустиме, що не має ніяких історичних прецедентів, становище. Грошовий обіг регулюється не державним урядом, а чужою державною владою. А тому першорядною, найнеобхіднішою мірою в галузі грошового обігу сьогодні повинна бути признана повна емансипація української валюти від валюти російської. Тільки по вирішенні цього завдання можна буде вживати до заходів подальшого оздоровлення і упорядкування грошового обігу в Україні» [168, С.16].

У грудні 1917 р. Київську контору Державного банку Росії перетворено на Український Державний банк. 1 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон про впровадження гривні.

У Декреті «Про українську державну грошову одиницю і про вилучення з обігу на Україні російських грошових знаків» наголошувалося, що державною грошовою одиницею є гривня, яка становить 8,712 частки чистого золота. Гривню тоді поділяли не на 100 копійок, а на 100 шагів [102, с. 67].

На початку серпня 1918 р. Радою Міністрів було ухвалено статут Державного банку України, а 23 серпня засновано Державний Земельний банк. Діяльність, що була розпочата Центральною Радою зі складання

державного бюджету України на 1918 р., продовжувалася урядом гетьмана Скоропадського, Директорією, але бурхливі події того часу заважали формуванню власної фінансової політики.

Уряди незалежної України того періоду ухвалили низку нормативних документів, які забезпечували формування фінансової політики. В «Грамоті до українського народу» 29 квітня 1918 р. проголошено приватну власність і свободу підприємництва. Закон «Про Державну Українську Грошову одиницю» було прийнято 6 січня 1919 р., «Про хлібну повинність з урожаєм 1919 р.» – 15 серпня 1919 р., «Про надзвичайний одноразовий податок» – 31 травня 1920 р.

Банківська справа у м. Києві веде свій відлік з 1781 р., коли в місті відкрилась Київська контора Асигнаційного банку.

У 1788 р. замість контори Асигнаційного банку відкрився Наказ суспільного заохочення, що надавав позики фізичним особам під заставу нерухомості. Після чого була заснована, на правах банку, Суспільна комісія, яка приймала внески та здійснювала кредитування.

Повноцінні банківські операції в Києві почали провадитися в 1839 р. – після відкриття контори Державного банку, баланс якої через 25 років досяг астрономічної на той час суми – 8 млн карбованців.

У другій половині XIX ст. у Києві було відкрито філії десяти провідних банків країни: три урядових – Державний, Дворянський і Селянський, а також «сімка» комерційних – Російський для зовнішньої торгівлі банк, Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний, Санкт-Петербурзький обліковий і позичковий, Московський купецький, Південно-Російський промисловий, Волзько-Камський комерційний і Полтавський земельний.

Крім них з'явилися і п'ять київських банків, лідером серед яких був Київський приватний комерційний банк. Уже в 1880 р. обіг цього банку за всіма операціями складав 256,1 млн карбованців і був найбільшим у місті.

Провідну роль на київському кредитному ринку відігравали не місцеві банки, а філії столичних гігантів. У 1906 р. їхня питома вага за головними операціями складала 92%. Самим могутнім вважалося відділення Державного банку – 47 млн карбованців на 1 січня 1906 р.

У цілому до 60% активних операцій усіх київських банків припадало на цукрову промисловість, 40% – на хлібну промисловість.

«Будинки багатьох тодішніх банків збереглися дотепер. Найбільш відомим є приміщення колишньої Київської контори Держбанку (нині – Національний банк України на вулиці Інститутській, 9). У будинку, де розміщався Київський земельний банк, тепер розташований клуб Кабінету Міністрів України (вул. Інститутська, 7).

На головній магістралі Києва збереглися будинки колишніх філій Санкт-Петербурзького міжнародного (Хрещатик, 8) і Волзько-Камського (Хрещатик, 10) комерційних банків. Першому з них вдалося зберегти свій

профіль — і за радянської влади, і сьогодні тут розміщуються різні банки». [155, с. 5]

Своєрідно в перші дні свого існування розв'язувала фінансові питання радянська влада. Цим займався В.Р. Менжинський, котрий пізніше очолив ОДПУ (з липня 1926 до травня 1934 рр.), замінивши на цій посаді першого голову — Ф.Е. Дзержинського. У жовтні 1917 р. його було затверджено заступником наркому фінансів. Через кілька днів після призначення він дав коротке інтерв'ю англійському письменнику Джону Ріду, в якому підкреслював: «Без грошей ми абсолютно безпомічні. Необхідно платити... Банки закриті; головний ключ положення — Державний банк — теж не працює. Банківські службовці по всій Росії підкуплені і припинили роботу.

Але Ленін розпорядився зірвати підвали Державного банку динамітом, а щодо приватних банків, то шойно видано декрет, який наказує їм відкритись завтра ж, або ми відкриємо їх самі» [117, с. 53].

Водночас В.Р. Менжинський разом із В.І.Ленинін підписали «Постанову про відкриття банків», в якій зазначалось: «Робітничий і селянський уряд пропонує відкрити завтра, 31 жовтня, банки у звичайні години... В разі, якщо банки не будуть відкриті і гроші по чеках не будуть видаватися, всі директори і члени правління банків будуть заарештовані, у всі банки будуть призначені комісари тимчасовим заступником народного комісара по Міністерству фінансів, під контролем якого і буде здійснюватись виплата по чеках, що мають печатку фабрично-заводського комітету» [117, с. 53].

Постанова залишилася не виконаною. Через 18 днів Раднарком прийняв рішення розкрити сейфи приватних банків, направивши в кожен із них озброєний загін, в результаті чого вдалося одержати перших 5 млн карбованців для потреб Раднаркому.

Раднарком оголосив державну монополію на банківську справу. Приватні банки були націоналізовані та об'єднані разом з Держбанком в єдиний Народний банк. Банківські акції анулювались, а угоди за ними оголошувалися незаконними. На все це В.Р. Менжинський витратив кілька місяців, що викликало критику з боку Троцького за його повільність і власну неспроможність [117, с. 53].

Таким чином, необхідною умовою зародження і забезпечення функціонування нових структур радянської держави було, в першу чергу, їх фінансування, основними джерелами якого стара банківська система в особі приватних і Державного банку, які були об'єднані для цього в єдиний Народний банк.

Із січня 1919 р. в Україні почався радянський період, за якого істотні зміни відбулися і в банківській системі: всі приватні кредитні установи

урядом було націоналізовано. В жовтні 1921 р. у Харкові була заснована Всеукраїнська контора Державного банку; а в липні 1922 р. – Всеукраїнський кооперативний банк; у січні 1923 р. – Всеукраїнська контора торгово-промислового банку, а в Києві відкрито їхні філії. В 1923 р. засновано Київський сільгоспбанк, а в 1924 р. відкрито Київську філію Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі та Київський місцевий комунальний банк.

12 червня 1929 р. Центральним виконавчим Комітетом та Радою Народного Господарства СРСР було затверджено перший статут Держбанку СРСР, у якому зазначалося, що філіями Держбанку є республіканські, крайові (обласні) контори, контори в окремих торгово-промислових центрах, відділення, агентства, каси [67, с. 15].

Правовим полем функціонування фінансового механізму України того періоду були: постанова ВЦВК «Про заходи щодо упорядкування фінансового господарства» (жовтень 1921 р.), а також постанови ВЦВК і РНК «Про місцеві бюджети», «Про місцеві грошові засоби», «Про перелік видатків, які відносяться на місцеві грошові засоби» (грудень 1921 р.). ЦВК СРСР 25 квітня 1926 р. затвердив «Положення про місцеві фінанси», а 27 вересня 1927 р. була ухвалена постанова ВЦВКУ і РНК УРСР «Про місцеві податки і збори» [102, с. 68].

Водночас простежувалась економічна криза, населення було обкладено великими податками та зборами. Про неправильне використання, наприклад у Галичині, окремих фінансових важелів свідчили неадекватні ціни, запроваджені на різні види продукції, а саме: високі на промислові товари і низькі на сільськогосподарські. Масового поширення на західноукраїнських землях набув кооперативний рух. У Західній Україні 1939 р. було 114 «Україна-банків» і 543 кредитні каси (райфайзенки) [102, с. 69].

Протягом радянського періоду банківська система зазнала кількох реформ (у 1930-1932 рр., 1936, 1948, 1955, 1959 рр.), на яких ми зупинятися не будемо, оскільки вони не є предметом дослідження.

Остання реформа банківської системи СРСР відбулась у 1987 р., коли було реорганізовано діючі банки та організовано спеціалізовані: Держбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Агропромбанк СРСР, Жилсоцбанк СРСР та Ощадбанк СРСР з відповідними конторами у республіках, з управліннями в автономних республіках, краях, областях у зв'язку з відділенням у окремих містах та районах [67, с. 16].

Доленосною віхою у новітній історії України було прийняття Декларації про державний суверенітет України, яка стала першим серйозним державотворчим актом, схваленим найвищим представницьким органом народу – Верховною Радою України. У цьому документі ак-

центується увага на створенні найважливіших атрибутів самостійної держави, зокрема фінансово-кредитної системи, підкреслюється, що Україна «самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю».

Але у важливих питаннях грошово-кредитної і банківської політики було допущено серйозні помилки і прорахунки, які призвели до глибокої економічної кризи.

Залишалась недовершеною національна грошова система. У сфері обігу в Україні перебувало 15 млрд грн, 13 млрд доларів США, 5 млрд німецьких марок, 50 млрд російських рублів та ще багато іншої іноземної валюти. Долар став елементом грошової системи України, він, а не гривня, виконує функцію заощадження. Цим необачним кроком – доларизацією – Україна подарувала США понад 10 млрд доларів емісійного доходу [130, с. 636–637].

Кредиторська заборгованість у 2,5 рази більша від внутрішнього валового продукту, а дебіторська – у 2.

В період жорсткої монетарної політики в Україні всюди відчувався брак грошей. «Головною причиною цього величезного грошового голоду є грубе порушення механізмів створення грошей, переведення їх на адміністративну основу, відрив їх від реальних економічних процесів. Ці механізми, процеси створення грошей у сучасних умовах повсюдного панування кредитних грошових систем базуються на метаморфозі товарів, точніше, на продажу товарів у кредит, тобто на комерційному кредиті, утворенні грошових вимог і зобов'язань, які в країнах з розвинутою ринковою економікою безперешкодно перетворюються на гроші.

Грошові вимоги й зобов'язання виникають при продажу товарів у кредит, тобто утворюються за посередництвом комерційного кредиту, який з економіки України вижитий ще Сталіним під час кредитної реформи 1930-1932 рр. І досі він повністю не відновлений у своїх правах, йому не відведено також належного місця в економічних відносинах. Саме тому спотворено механізми створення грошей, як наслідок – в країні бушує платіжна криза і виник величезний грошовий голод» [130, с. 637–638].

Штучне звуження грошової маси душить виробництво, підриває його ринок. Через невідрегульованість відносин з використанням комерційного кредиту підривається база грошової системи країни, паралізуються розрахунки, народногосподарський оборот і процес відтворення в цілому.

Монетарна криза в Україні започаткувалася в добу, коли припинила існування радянська рубльова система, а українські уряди виявилися неспроможними своєчасно створити стабільну валюту. Геополітичне становище нашої держави таке, що Україна є своєрідним перехрестям: її належність водночас до Карпатського Євротривкутника (Угорщина, Польща,

Словаччина) і до Зони економічної співпраці Чорноморського басейну врівноважується традиційними зв'язками з Росією.

У грудні 1991 р. спадщини СРСР зажадали різні екс-республіки. Вибір на користь створення «купонів» або «локальних» рублів відповідав подвійній потребі: задоволенню амбіцій валютної незалежності екс-республік та поділові різних внутрішніх валютних ринків.

Це дозволило Росії уникнути інфляції та контролювати баланс у рублях. Рубль тимчасово залишився резервною валютою, а рубльова зона збереглася. Перехід до власних грошей був нерівномірним у різних республіках по мірі їхнього просування до економічної та політичної незалежності. До кінця 1991 р. Україна, Литва й Латвія виявилися в цьому процесі першими.

Центральні банки екс-республік здійснили емісію своїх купонів та рубль на паритетних засадах з можливістю їхнього обміну на рублі. Купони стали першим кроком до ефективної монетарної незалежності в очікуванні стабілізації економічних відносин з Росією та іншими екс-республіками.

Екс-республіки не могли погодитися з тим, що Росія по суті, привласнила банківські структури колишнього СРСР, в т.ч. Зовнішньоекономбанку. Вони підтвердили свої зобов'язання по лінії цього банку з тим, щоб закрити провал на міжнародному валютному ринку.

За темпами економічних реформ з 1992 р. Росія випереджувала інші країни колишнього СРСР (у країнах Середньої Азії ці реформи в той час навіть не починалися); лібералізація цін, здійснена урядом Єгора Гайдара, створила дефіцити в цих країнах. Її торгівельний баланс виявився позитивним.

В тих умовах єдиним інструментом був вексель, за допомогою якого можна було організувати фінансовий потік. Він дозволив розвивати комерційні банки й забезпечив функціонування депозитних банків. У той же час депозитні банки не можуть функціонувати, якщо немає довіри до грошової одиниці, яка не забезпечена взаємними кредитами підприємств.

Намагання організувати банківську систему раніше, ніж будуть структуровані торговельні відносини, викликало безладдя й розкрадання коштів.

Створення банківської монетарної системи – це лише другий етап у проведенні ліберальної концепції реформ. Спочатку повинні функціонувати підприємства як джерела прибутку згідно з їхнім виробничим профілем, а не як засіб для обігу фондів.

Фінансовий обіг підприємств завжди дозволяв підвищувати зарплату. У минулому він досягав інфляційних піків, що долалися за допомогою грабівницьких девальвацій, як це було в 1947 і 1961 р.

Фонди «матеріального стимулювання» підприємств, які дозволяли їм консервувати частину прибутку, існували з 60-х років, але вони стримували інфляцію лише до вісімдесятих років шляхом перерозподілу у формі зарплати.

Проте ці та інші реформи банківської системи вже не могли реанімувати її за умов занепаду політичної та економічної системи СРСР, до якої належала і Україна. Не останню роль у цьому зіграли такі чинники, як створення фінансового механізму організації економіки, який стримував розвиток самої економіки, придушував ініціативу управлінців та виробничих колективів і громадян держави у використанні кредитів. Цьому сприяла замкнута економічна система тоталітарного режиму, яка не могла забезпечити саморозвитку.

24 серпня 1991 р. Україна стала незалежною, проте отримала власну грошову одиницю аж через п'ять років.

Указом Президента України від 25 серпня 1996 р. № 762/96 в Україні з 2 вересня введено в обіг національну валюту України, якою є гривня та її сота частина – копійка.

Тривала підготовка та рішуче проведення грошової реформи дали змогу вченим-економістам зробити такі висновки.

«Подальша доля гривні буде залежати від низки чинників, передусім від стану економіки, сальдо зовнішньоекономічних відносин, своєчасного затвердження Державного бюджету на наступний рік, рівня річного дефіциту держбюджету тощо. З проведенням грошової реформи країна має єдиний стабільний валютний курс. Купівельна спроможність гривні прирівняна до голландського гульдена і не набагато уступала німецькій марці до запровадження євро...

Протягом останніх трьох років завдяки політиці стабільних грошей у державі вдалося створити клімат, за якого депозит у національних грошах став набагато вигіднішим, ніж депозит у вільно конвертованій валюті... Прирости вкладів населення в банківській системі України, як і страхові вклади населення зростають. Це серйозна довіра до національних грошей...» [102, с. 71]. Значення введення гривні цим не обмежилось.

«Проведення грошової реформи мало ще й соціальний аспект, оскільки співпало з початковим етапом ринкових реформ – лібералізацією цін, підприємницькою діяльністю, розгортанням зовнішньоекономічних зв'язків, започаткуванням валютних операцій, послабленням державного втручання і контролю за виробничою та комерційною діяльністю, розширенням грошових відносин тощо. Багатьом суб'єктам господарювання та фізичним особам удалося уникнути інфляційних втрат і навіть нагромадити значні кошти на спекулятивних операціях та завдяки механізмам бартеризації і доларизації» [102, с. 71].

В нових умовах значно змінилися методи та інструменти фінансового механізму. На нього істотно вплинули такі чинники, як: подорожчання вартості кредитів та перебудова фінансової системи. Це зумовлено подорожчанням відсоткових ставок (5% і більше). Зросла оплата ліквідних заощаджень, оплата довготермінових вкладів, збільшилися витрати на управління, зросли загальні витрати комерційних банків. Це спонукало перебудову фінансового ринку і фінансової системи. Фінансовий механізм зазнав істотної модернізації. Гострі потреби підвищення ефективності використання капіталів змінили звичні фінансові інструменти цього механізму, під впливом останнього зазнає змін фінансова політика. Цей процес є постійним.

Під впливом фінансової глобалізації розвинуті країни розробили важливі фінансові нововведення:

- запровадили нові правила банківського бізнесу. Наприклад, введення строкового ринку інструментів фінансування;

- підприємства відмовилися від послуг фінансових банківських посередників і формування фондів колективних, спільних інвестицій, інвестиційних товариств. Збільшення реальних відсоткових ставок змушувало фірми збільшувати власні фонди і ще активніше відмовлятися від допомоги банків;

- перетворили неоплачені банківські борги у конвертовані цінні папери. Це активізувало на ринку потоки внесків, депозитних сертифікатів тощо» [102, с. 73].

Сьогодні в Україні відбувається процес становлення якісно нового фінансового механізму економічних відносин, суб'єктами яких виступають банки. Це головна характерна риса, що відрізняє банківську систему України від недавньої неринкової економіки адміністративно-командного типу, хоча тепер рівень, досягнутий вітчизняною економічною системою протягом перехідного періоду, характеризується ще слабким загальним розвитком ринкових інститутів.

Прогрес у реформуванні банківської системи видається більш відчутним порівняно з іншими секторами господарства та з огляду на основні етапи її розвитку за період від початку впровадження ринкових перетворень. Для поглибленого аналізу ролі банківської системи в організації грошово-кредитних відносин науковці-фінансисти сьогодні єдині у виділенні чотирьох основних етапів еволюції банківської системи відповідно до умов переходу нашої країни до ринкової економіки. Але конкретний зміст та орієнтовні хронологічні межі цих етапів ними представлені по-різному.

Одні вчені [84, с. 84–87] вважають, що перший етап відноситься до 1987-1989 рр. і характеризується початком реорганізації монобанківської

системи адміністративно-командного типу, оскільки порядок діяльності банківських установ, пристосованих до потреб планового господарства, не дозволяв вирішувати завдання модернізації економічної системи.

Створення п'яти державних спеціалізованих банків (Промбудбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Зовнішньоекономбанк, Ощадбанк) з функціями обслуговування відповідних галузей, що частково вирішувало завдання формування більш гнучкої структури банківської системи, якій вже надавалося право самостійного розв'язання усіх господарських питань. На практиці незначне розширення прав спеціалізованих банків та їхніх відділень не супроводжувалося належним розмежуванням ресурсів. Збереглася також централізована схема управління банківською системою з боку неефективного Держбанку, яка перетворювала банківські позики фактично на безповоротні дотації нерентабельним підприємствам. В результаті такого «реформування» ще більшою мірою посилилися недоліки в діяльності банківської системи.

Другий етап (1990-1991 рр.) охоплює останній період функціонування банківської системи України в умовах колишнього СРСР і визначається створенням реальних інституційних засад організації банківської діяльності за дворівневим принципом.

Замість централізованого матеріально-технічного постачання виникли численні торговельно-посередницькі фірми. Відбувалося швидке зростання кількості нових банків, що спочатку створювались галузевими міністерствами і відомствами. Наприклад, Міністерством легкої промисловості було створено Легбанк, Міністерством дорожнього будівництва – Шляхбанк, Міністерством лісового господарства – Лісбанк та ін. Водночас, низкою підприємств, громадських організацій, кооперативів заснуються банки на акціонерних чи кооперативних засадах, що сприяло послабленню монополізму та розвитку конкуренції у банківській справі.

Цьому процесу сприяла ліберальна ліцензійна політика – низькі величини статутного капіталу. Наприклад, у серпні 1990 р. обов'язковий статутний фонд для отримання ліцензії комерційного банку складав 5 млн руб. (близько 50 тис. дол.) [68, с. 18].

У 1990 р. три основних спеціалізованих банки перетворено на акціонерні товариства – банк «Україна», Промінвестбанк та Укрсоцбанк, які згодом взяли курс на поступове скорочення частки державної власності у своїх статутних фондах. У цей же період започатковується утворення і верхнього рівня банківської системи, чому сприяло прийняття у березні 1991 р. закону «Про банки і банківську діяльність», після чого на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР створено Національний банк України.

Третій етап (1992–1994 рр.) характеризується переважно екстенсивним розвитком банківської системи в умовах наростаючої гіперінфляції та різкого падіння курсу національної валюти.

Комерційні банки створювались із значною часткою приватного капіталу внаслідок швидкого розвитку спільних і малих підприємств, акціонерних товариств. Понад 100 банків було створено у період гіперінфляції як кишенькові структури підприємств або приватних осіб (створення такого банку було рівноцінним придбанням трикімнатної квартири) [68, с. 18].

Основною метою діяльності таких банків було забезпечення дешевими кредитами в першу чергу їхніх засновників та акціонерів, що не завжди відповідало загальним принципам прибуткового ведення банківського бізнесу. Це призвело до низького рівня доходу у кредитній діяльності комерційних банків, який компенсовувався надзвичайно високою маржею відсоткових ставок, вкладенням коштів переважно у заходи із швидким оборотом капіталів, проведенням валютообмінних та інших тимчасових високодохідних операцій, що пізніше мало самий негативний вплив на фінансовий стан багатьох банків.

Загалом, ринок банківських послуг протягом зазначеного періоду залишається ще достатньо монополізованим, оскільки на новоутворені комерційні банки припадає менше ніж 10% банківських операцій, а за деякими підрахунками навіть менше, ніж 5% [154, с. 44].

Четвертий етап (починаючи з 1995 р.) відзначається відносною стабілізацією загального числа зареєстрованих банків та зменшення кількості реально діючих банківських установ, що зумовлено об'єктивною необхідністю у концентрації банківського капіталу, виходячи із потреб повноцінного обслуговування суб'єктів ринку.

Зосереджуючи грошовий капітал усього суспільства, банки надалі усе більше відіграватимуть роль центрів акумуляції капіталів із розподілом ресурсів у власних інтересах.

Очевидно, що четвертий етап не може вважатися завершальним у процесі реформування банківської системи на ринкових засадах. У своєму реформованому вигляді сукупність банківських інститутів країни має максимально відповідати завданням побудови ринкової структури та інтересам національної економіки, натурального виробництва.

Інші фахівці [67, с.16–18] періодизацію формування сучасної банківської системи України розпочинають з набуття незалежності державою. Декларація про державний суверенітет та Закон «Про економічну самостійність Української РСР» законодавчо закріпили за нашою державою право самостійного формування власної банківської системи, заклали фундамент створення нових комерційних банків. За 1989–1991 рр. було зареєстровано близько двох десятків українських банків.

Прийняття 20 березня 1991 р. Верховною Радою України Закону «Про банки та банківську діяльність», за яким на базі Української республіканської контори Державного банку СРСР створено Національний банк України, перший етап визначає з 1991-1992 рр., коли розпочалися процеси перереєстрації та реорганізації банків. У жовтні 1991 р. Національний банк починає перереєстрацію комерційних банків України.

Капітал, вкладений у комерційні банки різними державними установами, поступово витісняється ринковим капіталом спільних та малих підприємств, акціонерних товариств. Державні банки «Промінвестбанк», «Агропромбанк», «Укрсоцбанк» акціонуються, а насправді приватизуються персоналом банків та великими клієнтами.

Другий етап – 1992-1993 рр. – виникнення банків «нової хвилі».

На цьому етапі з різних бюджетних та позабюджетних фондів та диверсифікації пасивів діючих банків виникає низка комерційних банків таких, як «Аваль», «Інко» (отримує самостійність від Москви), «Відродження», «Трансбанк» та інші. У комерційних банках спостерігалось подальше зменшення частки «міністерського» капіталу, що було спричинено постановою Кабінету Міністрів «Про передачу міністерських пакетів акцій на управління до Міністерства фінансів України».

Третій етап – 1994-1996 рр. – це етап банкрутства.

«Активізація роботи Національного банку України з побудови чіткої системи регулювання діяльності комерційних банків співпала з періодом призупинення інфляційних процесів, які були основним джерелом безбідного існування цілої низки комерційних банків. Ці банки не були готові до більш жорсткого контролю з боку НБУ, до зміни кон'юнктури фінансового ринку, до централізованого управління банківською системою, що поставило їх на межу банкрутства. Багато банків у цей період було ліквідовано: в 1994 р. стали банкрутами та ліквідовано 11 банків; 1995 р. – 20 банків-банкрутів, серед яких були найбільші комерційні банки – «Інко», «Відродження», «Економбанк», «Лісбанк»; в 1996 р. прямими банкрутами стали 45 банків, а ще 60 опинилися у стані прихованого банкрутства. Процес масового банкрутства комерційних банків вніс ускладнення у функціонування не тільки банківської системи, а й позначився на всій економічній системі, була підірвана довіра до банківської системи у вкладників.

На кредитно-фінансовому ринку України починають працювати іноземні банки та їх представництва (всього їх було зареєстровано 14). З'являються 5 нових українських комерційних банків. Важливим моментом функціонування банківської системи цього періоду була зміна складу акціонерів, зміна власників багатьох комерційних банків та окремих філій шляхом продажу та перепродажу. Таких змін зазнали близько 70 банків»

[67, с. 17]. Цей етап виявився найдинамічнішим в організаційному відношенні.

Четвертий етап – 1996–1998 рр. – стабілізація та впровадження національної валюти – гривні.

Національний банк активізує боротьбу з інфляційними процесами, створює сприятливі умови для проведення грошової реформи і введення в обіг національної грошової одиниці – гривні, посилює контроль за діяльністю комерційних банків.

Багаторічним підсумком поетапної напруженої роботи було не лише реформування існуючої, але і створення нової банківської системи України. Це дозволило:

- створити нормативно-правову базу для впровадження монетарної політики та банківського нагляду;
- створити дворівневу банківську систему, валютний ринок цінних паперів;
- провести грошову реформу і ввести національну грошову одиницю – гривню;
- створити національну платіжну систему із запровадженням нових прогресивних технологій перерахування коштів на основі електронних платежів;
- ввести у дію Банкотно-монетний двір та фабрику банкотно-паперу;
- провести реформування бухгалтерського обліку та звітності у банках;
- подолати гіперінфляцію, домогтися керованості інфляцією;
- наблизити банківську систему України до завдань ринкової структури та інтересів національної економіки.

Але це лише правові, організаційні та економічні передумови для успішної діяльності БСУ, оскільки в ній ще залишалося чимало недоліків. Це, перш за все:

- серйозні недоліки у діяльності комерційних банків у сфері кредитування, розрахунків, порушення багатьма з них економічних нормативів;
- неупорядкованість та нестабільність нормативно-правового регулювання;
- недосконалість податкового та фінансового законодавства, що визначають необхідність поглиблення банківської реформи;
- значний системний ризик внаслідок надмірної відкритості банківської системи для слабких підприємств та неякісного менеджменту;
- БСУ не повністю задовольняла потреби приватного сектору, який активно зростає, йому бракує інших (крім кредитних) банківських послуг високої якості;

- ще не вирішені питання інституційного розвитку банківської системи, банківської таємниці та захисту інтересів клієнтів;
- відсутність відповідної для країн із ринковою економікою фінансової структури, стимулів заощаджувати та розміщувати позичкові фонди;
- низька життєздатність фінансових інститутів (приховані банкрути);
- повільний інтерес у галузі створення стабільного ефективного банківського нагляду тощо.

Навіть цей неповний перелік недоліків і невирішених проблем свідчить про необхідність розробки та практичного проведення державної програми реформування та розвитку банківської системи України.

Фахівцями розроблені принципи, що мають бути покладені в основу розробки програми реформування та розвитку банківської системи в Україні та основні напрями їх реформування. Серед них:

- спрямування макроекономічної політики на забезпечення стабільних умов для підприємницької діяльності;
- прозора і забезпечена життєздатність (платоспроможність) фінансових інститутів;
- сприяння розбудові фінансової інфраструктури, яка включає інформаційні системи, правову систему та систему банківського нагляду;
- створення умов для зменшення витрат на фінансове посередництво.

Ми поділяємо думку, що основними напрямками реформування банківської системи України є:

«1. Забезпечення розбудови банківської системи, здатної ефективно та адекватно діяти в умовах ринкової економіки.

2. Вдосконалення системи нагляду та контролю за діяльністю комерційних банків.

3. Встановлення клімату довіри до банківської системи з боку юридичних та фізичних осіб.

4. Створення умов для підтримання стабільності національної грошової одиниці – гривні.

5. Посилення мобілізації заощаджень населення та підприємницьких структур за рахунок створення ефективною системи страхування вкладів.

6. Ефективне використання фінансових інструментів для поліпшення грошово-кредитного регулювання на основі ринкової конкуренції та пріоритетного розвитку, а не за рахунок директивного розподілу кредитів.

7. Розв'язання проблеми неплатежів та запобігання їх виникненню.

8. Подальше вдосконалення та підвищення ефективності платіжної системи» [67, с. 20].

Для реалізації цих напрямів необхідно вирішити низку практичних завдань, які, на наш погляд, аргументовано узагальнені фахівцями.

Для ефективного виконання БСУ основної посередницької функції у реалізації грошово-кредитних відносин суспільства, не зважаючи на

відсутність протягом багатьох десятиріч дореформеного періоду практичного досвіду ведення банківського бізнесу, однорівнева планово-централізована система державних банківських установ поступово перейшла на сучасну дворівневу банківську систему, що включає Національний банк та комерційні банки як основні носії ринкових відносин. Дворівнева структурна БСУ формувалася значною мірою спонтанно, без попереднього вироблення єдиної, цілісної концепції становлення і розвитку банківського сектора економіки в умовах перехідного періоду. «Характерною рисою початкових етапів реформування було те, що уповноважені державою органи управління системою (й насамперед Національний банк) замість розробки чіткої стратегії розвитку банківської системи більшою мірою реагували вже на ту чи іншу ситуацію, яка складалася в економіці, а це далеко не завжди позитивно відображалось на стабільності й ефективності функціонування банківських установ» [84, с. 89].

На думку М.А.Швайки «Україна фактично не має центрального банку. Національний банк України з представника держави в банківській системі і захисника національних інтересів перетворився на представника банківської мафії в органах державної влади і захисника її інтересів. У державі відсутні потужні контрольні органи за діяльністю банків, що створює сприятливі умови для крадіжок, махінацій, зловживань, яких, за свідченням правоохоронних органів, у банківській системі найбільше. Протягом багатьох років не розглядається і не затверджується грошово-кредитна політика Національного банку України. З цих самих мотивів паралізована діяльність Ради банку... У нас є така банківська система, яка найбільше влаштовує теперішніх керівників» [130, с. 639].

Професор і народний депутат Верховної Ради І скликання М.А.Швайка дійшов невтішного висновку, що станом на 2001 р. «Україна фактично не має ефективної ринкової банківської системи, яка була б джерелом економічної організації. Теперішня банківська система за своєю природою є лихварською. Вона не постачає виробництву потрібної кількості грошей, не забезпечує створення зручної, дешевої, швидкодіючої системи розрахунків, свої бариші отримує не за рахунок високоякісного обслуговування підприємств, а в результаті стягнення здириницьких, грабіжницьких відсотків» [130, с. 638].

Отже, банківська система після десяти років свого існування, набула ознак клановості, корпоративності, яка значною мірою функціонувала в інтересах окремих осіб, а не молодій незалежній державі, що ускладнювало і без того не простий шлях її розвитку.

«Основним напрямом до вирішення указанного завдання має бути обрано такий підхід до подальшого вдосконалення банківської системи,

який відображав би постійно не стільки пристосування її до умов ринкового середовища, що перманентно змінюються (хоча і це є важливим моментом забезпечення оптимальної організації банківської справи), скільки випереджаючий рівень можливостей банків стосовно задоволення потреб економічних агентів у відповідних послугах. Інакшими словами, банки мають бути готовими виконувати той спектр і обсяг операцій з обслуговування грошово-кредитної сфери економічних відносин, який у даний момент потрібний суб'єктам цих відносин для забезпечення нормального перебігу процесу розширеного відтворення» [84, с. 88].

За подібних обставин остаточне формування структури банківської системи ринкового типу ще не завершено повною мірою і вимагає подальшого вдосконалення кількісних та якісних складових структурної побудови банківської системи, що буде розглянуто у наступному підрозділі.

1.4. Характеристика сучасного стану банківської системи України та перспективи її розвитку

Кількісні показники банківської діяльності в умовах ринку пов'язані з оцінкою достатності числа банків у країні з огляду на їхні можливості повноцінно охопити кредитно-розрахунковим обслуговуванням усі сфери національної економіки і зовнішньоекономічну діяльність, а також зайняти усі можливі для банків сегменти грошового ринку й ринку капіталів, здійснювати весь спектр операцій. На початкових етапах перехідного періоду в Україні переважав виключно екстенсивний тип розвитку банківської системи, що виявилось пізніше у фінансових крахах окремих новоутворених банків.

Після завершення четвертого етапу формування банківської системи України на початку 1999 р. вона налічувала 216 банків (за іншими офіційними даними – 214), що свідчить про швидку динаміку цього процесу. Із загальної кількості банків 178 (за іншими даними – 180) функціонували у формі акціонерних товариств, причому: закритих акціонерних товариств – 53; відкритих акціонерних товариств – 127 (125); 2 державних банки; у формі товариств з обмеженою відповідальністю – 34; банків, створених за участю іноземного капіталу – 28 (у тому числі зі 100 відсотковим іноземним капіталом – 9). За період з 1992 р. із Книги реєстрації банків було вилучено 52 установи у зв'язку з порушенням банківського законодавства та з інших причин. За цей же період у 51 банка була відізнана ліцензія на виконання валютних операцій. Кількість банків, які мали ліцензію НБУ на виконання валютних операцій, налічувалося 163 установи. Сплачений статутний фонд комерційних банків на кінець 1998 р. у гривневому еквіваленті складав 2015 млн грн [67, с. 21; 84, с. 90].

Динамічний розвиток банківської системи України характеризує процеси швидких перетворень у фінансовому секторі економіки, адже кількість банків зросла від п'яти державних кредитних установ ще на початку реформування у колишньому СРСР до 203 комерційних банків різних форм власності на початок 2000 р. (таблиця 2).

Таблиця 2

*Динаміка розвитку банківської системи України в перехідний період **

	Станом на					
	1.01.95	1.01.96	1.01.97	1.01.98	1.01.99	1.01.00
1. Кількість банків за реєстром	228	230	229	227	214	203
2. Із загальної кількості:						
– державні	2	2	2	2	2	2
– акціонерні товариства	159	169	177	184	178	173
у тому числі:						
а) відкриті АТ	96	119	125	133	125	124
б) закриті АТ	63	50	52	51	53	49
– товариства з обмеженою відповідальністю	67	59	50	41	34	28
3. Кількість діючих банків	220	210	188	189	178	164
4. Кількість ліквідованих банків у зв'язку з порушенням банківського законодавства	11	1	11	10	16	11

Як свідчить аналіз банківської системи України протягом останніх років кількість банків помітно зменшилася: з 203 у 2000 р. до 157 – у 2003 р., що свідчить про припинення екстенсивного розвитку банківської системи і перехід до якісних показників інтенсивного розвитку.

У процесі розвитку банківської системи докорінно змінилася структура власності на банки і замість повної монополізації банківської справи в руках держави, виникла система з приватними комерційними банками та двома державними. Структура банківської системи за кількісними ознаками набула класичної форми, коли верхній рівень – центральний банк – перебуває під контролем держави, а нижній – комерційні банки – належить приватним особам. Дослідження кількісного аспекту оптимізації структури банківської системи показало, що кількість банків хоча і не відіграє ключової ролі, а все ж залишається незначним. Адже на одну банківську установу в Україні за даними Асоціації українських банків припадає в середньому 20,24 тис. осіб, тоді як у розвинутих країнах – 5–8 тис. осіб [84, с. 91], а ця різниця вказує на недостатню кількість банківських інститутів у нашій країні стосовно до чисельності населення.

* Джерело: Бюлетень НБУ.

В напрямі оптимізації структури банківської системи потребують поліпшення і якісні її показники.

Спостерігається досить низький рівень капіталізації комерційних банків, значну частину яких було засновано в період загострення гіперінфляції для обслуговування торговельно-посередницьких та валютнообмінних операцій із швидким оборотом коштів.

Надійність і фінансова потужність банківської системи України ще недостатні для того, щоб забезпечувати повною мірою фінансову безпеку держави. Сукупний статутний фонд банків України у 2000 р. становив за загальними розмірами близько 2,9 млрд грн, що є неспівставного розміру з банками промислово розвинутих країн: загальна сума сплаченого статутного фонду всіх банків України (558 млн дол. США на 1 січня 2000 р.) не адекватна розміру власного капіталу середнього за розмірами західного банку.

Слабка капіталізація комерційних банків пов'язана із проблемою низької концентрації банківського капіталу, що виявляється у невеликій стосовно кількості банківських установ капітальній базі, яка на них припадає. Понад 80% загальної кількості банків другого рівня банківської системи складають дрібні та середні. Наявність у складі банківської системи надмірної кількості кредитних установ з невеликим капіталом може спричинити масові банкрутства банків, що підриває довіру до системи в цілому.

«Від потужності банківської системи значною мірою залежить стійкість економіки перед світовими фінансовими і економічними кризами. Катастрофа банків означає зникнення величезних капіталів і розорення великої кількості вкладників – підприємств і фізичних осіб. Банки Росії в кризі 1998 року втратили 54,5 млрд доларів. Слабка банківська система не може підтримувати реальну економіку. Вона кредитує здебільшого спекулятивні операції, в тому числі власні дочірні підприємства, заробляє на високоприбуткових державних облігаціях. При впливі портфельних інвестицій інвесторів-нерезидентів така банківська система неспроможна виправити стан справ.

Із суми зовнішнього боргу України (а це понад 10 млрд доларів) на міжнародні фінансові організації припадає: на Світовий банк – понад 1 млрд доларів, на Міжнародний валютний фонд (МВФ) – понад 2 млрд доларів, на Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) – понад 66 млн доларів, на міжнародні кредитні лінії – понад 1 млрд доларів... Головне – не поступатися національними інтересами та обраним державою курсом економічних перетворень. На нашу думку, вплив міжнародних організацій на економіку України є неоднозначним. З одного боку, ці організації стимулюють деякі структурні перетворення, що в цілому корисні, однак підштовхування до жорсткої монетарної політики,

штучного підтримання обмінного курсу валюти і лібералізації зовнішньої торгівлі сприяє затягуванню економічної стагнації та підводить країну до межі фінансового краху. Зараз кредитори домагаються зниження державних (а по суті соціальних) видатків, підвищення тарифів на комунальні послуги й енергію, а це ще більше стисне внутрішній ринок. Виникла реальна загроза перетворення України в кабального боржника з сировинним експортним виробництвом та імпортом наповнення внутрішнього ринку» [81, с. 51–52].

Ми поділяємо думку, що досягнення оптимального співвідношення у складі банківської системи має ґрунтуватися, окрім поточних ринкових потреб, ще й на цілеспрямованій державній політиці, яка має сприяти досягненню міжгалузевої та міжрегіональної пропорційності економічного розвитку. На практиці реалізація вказаного диференційованого підходу здійснюється з урахуванням конкретних умов, у яких функціонують кредитні установи у різних регіонах. Останні з цією метою найбільш доцільно поділити на три основні групи, проводячи у кожній з них відповідну політику. «Перша група – центральний регіон, де зосереджена ділова активність, що вимагає належного банківського обслуговування центрального бюджету, організації міжбанківського валютного і фондового ринків, а також може бути покладено на великі багатofilіальні фінансові установи, що володіють відповідними ресурсами і технічними можливостями. Діяльність дрібних і середніх банків у цих умовах може бути орієнтована на обслуговування місцевих підприємств відповідного масштабу.

Друга група – регіони із значною концентрацією великого промислового виробництва (наприклад, східні) потребують відповідного широкомасштабного ресурсного забезпечення, яке формується або місцевими великими банками або філіалами великих кредитних установ із фінансових центрів.

Третя група – регіони з переважанням сільськогосподарського виробництва та відносно невеликих промислових підприємств, де доцільним є переважання місцевих дрібних та середніх банків з функціями обслуговування відповідного за масштабами бізнесу» [84, с. 94].

Таке розмежування регіонів з урахуванням специфіки їхнього економічного розвитку, орієнтація політики щодо стимулювання створення і діяльності відповідних банківських установ є умовним. Кінцевою метою розвитку банківської системи має бути формування такої системи банківських установ, яка б забезпечувала суб'єктів фінансових відносин усім необхідним набором банківських послуг.

Оскільки в Україні в основу банківської діяльності покладено принцип універсалізму, а спеціалізація окремих банківських інститутів (окрім Ощадбанку) ґрунтується переважно за галузевим принципом, розвиток

банківських установ країни необхідно було б стимулювати через створення належного правового поля діяльності відповідних банків, нормативного диференціювання їхніх функцій.

Сучасна банківська система України була сформована в основному у період з 1989 до 1994 р., набувши, як раніше зазначалося, дворівневої структури.

Діючі комерційні банки за рівнем капіталу й обсягом операцій розподілено на 4 групи. Станом на 1998-1999 рр. вони характеризувалися таким чином:

1 група – найбільші банки, з активами, що становлять більше ніж 1000 млн грн – 7 банків. Сума їхніх активів складає 52,28 відсотка від загальної суми активів усієї банківської системи.

2 група – великі банки, з розміром активів понад 100 млн грн. До цієї групи відносяться 22 комерційних банки, а їхня частка в загальній сумі активів складає 23,24 відсотка.

3 група – середні банки, розміри активів від 10 до 99 млн грн. У цю групу входить 98 банків. Частка їх у загальних активах – 17,35 відсотка.

4 група – малі банки, з активами до 10 млн грн. (30 банків). Їхня частка в загальних активах – 0,93 відсотка. [67, с. 22].

Для характеристики фінансових можливостей вітчизняних банків на той час можна привести такі порівняльні дані.

Сумарні активи українських комерційних банків склали 21,4 млрд грн, або приблизно 5,6 млрд доларів США.

Активи німецького банку «Дойчбанк» склали 750-800 млрд доларів США, що перевищують активи всієї банківської системи України в 133 рази [67, с. 22–23].

Україна у 1998 р. перебувала у переддефолтному стані. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України і НБУ вжили низку ефективних заходів, спрямованих на запобігання розростання фінансової кризи в країні. Зокрема, були введені істотні зміни в порядок проведення валютних операцій; підвищена норма обов'язкових резервів для комерційних банків з 11 до 16,5 відсотка; введений щоденний контроль за резервуванням, обмежено міжбанківський кредитний ринок; проведено реструктуризацію зобов'язань перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами тощо.

В Україні завдяки спільним діям уряду, НБУ і комерційних банків вдалося послабити вплив фінансової кризи і вона не переросла в обвальну кризу, але негативних наслідків не вдалося уникнути. Серед них:

– девальвація гривні склала 38 відсотків, внаслідок чого банківська система другого рівня втратила від знецінення капіталу більш як 1 млрд доларів США;

– відтік вкладів населення становив біля 400 млн грн;

– погіршилася структура кредитного портфеля – частка проблемних кредитів зростає з 29,2 відсотка на 1 вересня 1998 р. до 31,1 відсотка на 1 січня 1999 р.;

- прибутковість активів банків знизилася в 2 рази;
- у зв'язку з девальвацією гривні 50 банків вийшли із зменшенням статутного капіталу нижче мінімального рівня – 1 млн ЕКЮ;
- практично перестав діяти Фондовий ринок;
- призупинив роботу міжбанківський валютний ринок;
- значно скоротився міжбанківський кредитний ринок.

У результаті жодний комерційний банк не було ліквідовано [67, С.25].

Проте не всі проблеми вдалося на цьому етапі вирішити. Зокрема, залишився проблемним мінімальний розмір статутного фонду, який повинен бути не меншим суми еквівалентної 1 млн ЕКЮ. Особливо це стосується малих банків, яких в системі комерційних 15 відсотків від загальної кількості.

54 банки було віднесено до категорії проблемних і 30 перебували у стадії ліквідації (реструктуризації). Але процедура ліквідації банків не визначена законодавчо. Не утворено органу, який би цим займався. Наприклад, у Росії процедурою банкрутства і ліквідації банків займається спеціальна структура – АРКО (Агентство з реструктуризації кредитних організацій).

Не до кінця вирішено питання захисту інтересів кредиторів та вкладників. Важкими залишаються умови і високими відсотки для позичальника, який в результаті цього відразу ж стає боржником.

На ідеологічних засадах пріоритету позичальника сформувався особливий вид боржника – держава.

Зовнішній борг України в 1992 р. становив 450 млн доларів США, у 1994 р. – вже 4,5 млрд доларів, а у 1999 р. – 12 млрд доларів США. Борг лише за цей період зріс майже в 27 разів [67, с. 26].

Про його ліквідацію повинна потурбуватися держава: її законодавчий орган і відповідні відомства та правоохоронні органи.

Слід відновити довіру до цінних паперів.

Залишається актуальною проблема стабільності гривні, яка може вирішуватися лише за умов ефективної економічної політики.

У результаті загострення фінансової кризи фондовий ринок України практично припинив свою дію. Особливо це стосується ринку державних цінних паперів (ОВДП). На стан цього ринку додатково негативно вплинуло рішення Кабінету Міністрів України від 30 січня 1999 р. про примусову конверсію ОВДП з терміном погашення в лютому 1999 р.

Важливою умовою подальшого розвитку банківської діяльності, залучення додаткових коштів населення, є розв'язання проблеми гарантування вкладів фізичних осіб.

Нині банківська система має бути максимально прозорою. Цьому мають сприяти такі невідкладні заходи. Це перш за все єдине забезпечення стабільності гривні, об'єктивних підстав для девальвації якої немає. Реалізація рекомендацій Міжбанківської конференції країн СНД і Балтії, яка відбулася в Ялті у травні 2003 р. щодо утворення банку реконструкції та розвитку (або сприяння розвитку), який повинен бути банком другого рівня, мати справу з іншими банками. Це не створювало б додаткової конкуренції з боку держави для банків і надавало б додаткові гарантії для держави щодо повернення коштів.

У сучасних умовах набуває особливого значення повернення вкладів населенню.

Потрібно провести підготовку механізму повернення грошей вкладникам колишнього Ощадного банку СРСР. Для цього потрібно законодавчо визначитися з цим боргом, зафіксувати його за кожним громадянином у вигляді цінного паперу, потім деномінувати ці папери в долари і забезпечити чітку процедуру щорічного обслуговування цього боргу.

Немало людей, що вкладали кошти в Ощадбанк, не дочекаються повернення боргу. А в разі наявності на руках цінних паперів, людина може, наприклад, передати їх у спадок дітям чи онукам, останні зможуть використати ці кошти за призначенням. Як висловився 8 травня 2003 р. перед ЗМІ голова Нацбанку С.Тігіпко, такі зобов'язання повинні мати перед громадянами на 10-15 років. Ініціатива щодо цього має виходити з Кабінету Міністрів, а рішення повинна приймати Верховна Рада.

Необхідно обмежити відкриття так званих некапіталізованих іноземних банківських філій. Відкриваючи філію, банк повинен щось інвестувати в Україну. Той, хто приходить у банківський сектор, має розуміти, що повинні бути ризики за певні дії. За цієї умови відкриття філій вигідне. Це – відкриття нових робочих місць, збільшення надходження податків до державної скарбниці, розширення кредитування тощо.

Потрібно збільшити фонд повернення вкладів шляхом перерозподілу або перевищення доходів над видатками з боку Національного банку.

Україні слід прискорити створення середнього класу на основі програми, основні ідеї якої – збільшення обсягів кредитних ресурсів, зменшення кредитної ставки і термінів, на які видається позика.

Доцільно було б розглянути питання зміни форми власності Ощадного банку, який займає провідне місце в Україні за кількістю філій, або клієнтури, що підвищило б ефективність його функціонування.

Станом на 1 січня 2003 р. в Україні нараховувалось 157 комерційних банків, які НБУ поділив на чотири групи. Першу становили 10 системоутворюючих банків (із загальними активами від 1,5 до 6,8 млрд грн (281

млн – 1,28 млрд дол.), до другої увійшли 12 банків (0,6-1,2 млрд грн, або 110-227 млн дол.), до третьої – 34 банки (0,21-0,52 млрд грн, або 39-97 млн дол.) і до четвертої – 101 (0,02-0,2 млрд грн, або 3,7-38 млн дол.) [65, с. 8].

Аналіз показників діяльності «номінантів» указує на вкрай незначну, як і раніше, за світовими стандартами, результативність їх функціонування, а також колосальну диференціацію можливостей різних банківських інститутів. Активи всієї системи комерційних банків на початок року обчислювалися всього 67,8 млрд грн (12,7 млрд дол.), кредитний портфель – 46,7 млрд грн (8,8 млрд дол.), балансовий капітал – близько 10 млрд грн (1,9 млрд дол.), залучені кошти суб'єктів господарської діяльності – 19,7 млрд грн (3,7 млрд дол.), вклади фізичних осіб – 19,1 млрд грн (3,6 млрд дол.), або всього близько 400 грн. на душу населення.

Для порівняння: на початок 2002 р. капітал банківської системи Польщі майже шестеро перевищував аналогічний показник в Україні.

З американськими, японськими та західними банками такі порівняння є некоректними взагалі.

У рейтингу 2000 найбільших банків світу, опублікованому «The Banker» у серпні 2002 р., було лише три українських (ПУМБ, Приватбанк та Укрсоцбанк), 2001 р. ПУМБ посів 84-ту позицію, Приватбанк – 86-ту, Укрсоцбанк – 89-ту й «Аваль» – 96-ту в рейтингу 100 найбільших банків Центральної та Східної Європи, складеному Standard&Poor's.

На початок 2003 р. відношення балансового капіталу українських комерційних банків до ВВП становить 4,5%, тоді як у Росії – 5,4%, США та ФРН – по 5%. Водночас відношення сукупних банківських активів до ВВП в Україні майже на чверть менше, ніж у Росії, вдвічі – ніж у США, вп'ятеро – ніж у ФРН.

За оцінками західних фахівців, середній рівень депозитів у «дуже багатих» країнах становить 53% до ВВП, «багатих» – 31%, «бідних» – 20%, «дуже бідних» – 13%. В Україні це співвідношення на початок 2003 року становив 17,5%. Тобто за цим показником ми перебуваємо десь між «дуже бідними» і «бідними» країнами [65, с. 8].

Попри існуючу наочну переконливість статистичного і фактичного відставання БСУ, останнім часом в її діяльності намітилися певні позитивні зрушення. Зокрема, в квітні 2003 р. у Ялті відбулася XI міжбанківська конференція країн СНД та Балтії. У її роботі взяли участь 496 банкірів, які репрезентували 256 банківських установ із 14 країн. На конференції відзначалося, що в Україні четвертий рік поспіль утримується тенденція до економічного зростання. Спостерігається стабілізація фінансового стану багатьох підприємств, зростають прибутки населення, що позитивно впливає на банківські установи. Зберігає стабільність гривня, навіть

незважаючи на неадекватну поведінку зовнішніх ринків і відчутну девальвацію долара. Задовільними стали інфляційні процеси. Зросла довіра населення України до банків, про що свідчить збільшення депозитних вкладів саме у національній валюті. Зростання обсягів залучених коштів перевершило значною мірою обсяги наданих банками кредитів – до 17,5% ВВП за 2002 р.

Це свідчить про посилення впливу банківської системи на розвиток реального сектора економіки України.

На темпи проведення реформи банківської системи України впливає той факт, що ця система скована рішеннями, які були прийняті під час кризи – наприкінці 2000 р., коли була необхідність у жорсткому регулюванні. Тепер інші умови і час вимагає відповідно більш демократичних рішень. Особливо це стосується фінансового впливу на здешевлення кредитів. Так, за останні три роки облікова ставка зменшилась у 6,4 рази (з 45 до 7 відсотків), а середній норматив обов'язкового резервування у 2,9 рази (з 51,9 до 17,6%). Це є результатом високої вартості залучених від населення коштів і серйозних ризиків неповернутих банківських кредитів. Банкіри, у свою чергу, говорять про необхідність законодавчого удосконалення механізму банкрутства, про захист прав кредиторів, про лізинг та іпотеку.

В Україні протягом тривалого часу надаються «дешеві» гроші для розвитку економіки. Нині Національний банк надає комерційним банкам кредити, вартість яких не перевищує 8% річних, а на міжбанківському ринку ці ресурси можна отримати від 5,8%. На часі – трансформування цих ресурсів у довготермінові кредити. Йдеться про значно поліпшений механізм рефінансування банків, котрі здійснюють довгострокове кредитування.

Міжнародні експерти категорично виступають проти активного втручання Нацбанку у систему довготермінового кредитування, що, на їх погляд, може призвести до розкручування інфляційної спіралі. У розпорядженні Нацбанку України є доволі могутній арсенал контролю над фінансами країни, над монетарними показниками – це і депозити Нацбанку, і система резервів. В Україні відчувається гостра нестача привабливих прибуткових проектів, відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів, які хочуть отримати кредит (майже кожне друге підприємство – збиткове). Це високий ризик подальшого розвитку і банківської системи, і економіки в цілому.

«Ще один ризик – рівень капіталізації банків. У нас у березні (2003 р. – авт.) він становив 4,3% від ВВП і не може бути порівняний зі стандартами економіки розвинутих країн. Головна причина цього явища – низький рівень інвестиційної привабливості наших банків, їхня недостатня

прибутковість. Звідси – недостатня капіталізація прибутків, невисока прибутковість акцій українських банків.

До цього ще варто додати обмеженість сфери використання капіталів. Йдеться про нерозвинутість і навіть про повну відсутність механізмів використання лізингу, іпотечного і фондового ринків. Через це банки не можуть належним чином диверсифікувати свій портфель активів та зменшити ризик свого бізнесу, а також збільшити прибутки. Ми ще слабо удосконалюємо своє податкове законодавство, не маємо дієздатного фондового ринку.

Таким чином, Україні потрібна якісно нова банківська система. Тому потрібна її реформа. «Комплексна програма розвитку банківської системи в Україні на 2003-2006 роки» враховує усі тенденції розвитку фінансової системи нашої країни. Є сподівання, що після підписання цієї програми Президентом України вітчизняна банківська мережа повністю наблизиться до міжнародних стандартів» [110, с. 8].

Як свідчать результати одного із дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління, особливість перехідного періоду в Україні від економічного спаду до зростання полягає в тому, що кризовий період тривав майже 10 років, тобто в середньому в 2 рази довше, ніж у країнах Східної Європи; падіння було надзвичайно глибоким (обсяг ВВП знизився до 59%) і супроводжувалося серйозним деструктивним, з погляду критеріїв сталого розвитку, явищами; зростання розпочалося значно вищими темпами, ніж очікувалось, при цьому воно відбувалося на фоні подальшого поглиблення структурних деформацій в економіці.

Виділено 4 етапи кон'юнктурного циклу ділової активності: I етап (січень 1997 – липень 1998 рр.) – економічний спад із затухаючими темпами; II етап (серпень 1998 – березень 1999 рр.) – економічний спад із наростаючими темпами; III етап (квітень 1999 – грудень 1999 рр.) – економічний спад із затухаючими темпами; IV етап (2000 р.) – економічне зростання із темпами вище середньосвітових [125, с. 11].

Зазначеним чотирьом етапам ділової активності передували чотири етапи еволюції банківської системи, про які йшлося вище, які практично зумовили їх, викликавши характер, відповідні напрямки і масштаби.

Враховуючи соціально-економічну ситуацію в Україні, державне регулювання мало б органічно поєднувати в собі заходи монетарної і фінансової політики.

Недостатнє обґрунтування заходів і параметрів монетарної політики, яким надавалася перевага в практиці державного управління, нестача комплексності й системності, відсутність органічного поєднання монетарних і фінансових інструментів стали однією з основних причин фінансової кризи 1998 р. в Україні.

«Так, у докризовому періоді не витримувався один з головних принципів монетаризму – правило постійного низького приросту грошової маси, динаміка якої фактично не мала ніякої закономірності. При цьому регульований параметр – грошова пропозиція – визначався без взаємозв'язку з обсягами валового внутрішнього продукту та рівнем інфляції.

Після фінансової кризи відбулися певні позитивні зміни в монетарній політиці, для грошової маси стала характерною тенденція, хоч і нестійка, до відповідного зростання. Крім того, у 1999-2000 рр. виявилася чітка тенденція до зниження облікової ставки НБУ. Таке більш послідовне використання монетарних інструментів сприяло створенню умов для економічного зростання» [125, с. 13].

У нинішніх соціально-економічних умовах заходи монетарної політики мають органічно доповнюватися сучасними фіскальними, що передбачають стимулювання сукупної пропозиції: активізацію виробництва й зайнятості, запровадження стимулюючого оподаткування тощо.

«У результаті послаблення державного регулювання й недосконалості ринкових інститутів у перехідній економіці України сформувався система неплатежів і боргів, основними серед яких є: акумульований (зовнішній і внутрішній) борг держави; дебіторська і кредиторська заборгованість суб'єктів господарювання; податкова заборгованість (заборгованість за обов'язковими платежами суб'єктів господарювання до бюджету та позабюджетних фондів); заборгованість із виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат; заборгованість населення державі за житлово-комунальні послуги тощо» [125, с. 15].

Кожен вид заборгованості має свою природу й по своєму впливає на стан економічної та фінансової безпеки. Існуючий між ними взаємозв'язок призводить до дестабілізації макроекономічної ситуації, збільшення дефіциту бюджету. Серйозні проблеми сьогодні пов'язані з акумульованим боргом держави та дебіторською і кредиторською заборгованістю суб'єктів господарювання.

Створення ефективної системи управління акумульованим боргом держави, має забезпечити виконання таких функцій: а) обґрунтування оптимального розміру й структури державного боргу, який би не спричиняв порушення рівноваги в соціально-економічній системі; б) оптимізація співвідношення між внутрішнім і зовнішнім боргом, портфельними і стратегічними інвестиціями; в) вирішення питання щодо ціни внутрішніх та зовнішніх запозичень (процентних ставок), джерел запозичень, їх обсягів; г) забезпечення ефективного використання запозичених коштів шляхом переважного спрямування інвестицій у пріоритетні галузі реального сектора економіки; д) здійснення постійного моніторингу за

зовнішнім і внутрішнім боргом держави, комплексний аналіз доцільності державних запозичень.

Прийняття ефективних рішень щодо управління державним боргом на рівні кожної функції має ґрунтуватись на прогностичних розрахунках їх наслідків щодо динаміки й структури боргу, виключення пікових перевантажень в окремі періоди, узгодження з параметрами економічного зростання, станом платіжного балансу, дефіциту бюджету та іншими макроекономічними показниками» [125, с. 15–16].

За комплексними оцінками Всесвітнього банку по рейтингу FREEDOM HOUSE постсоціалістичні країни за станом на кінець 1997 р. розподілилися на три групи: консолідовані ринкові економіки, країни з перехідною економікою і консолідовані статичні економіки. До першої групи віднесені Угорщина, Чеська Республіка, Польща, Естонія, Словенія, Литва і Латвія; до третьої – Білорусь, Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан; решту, включаючи Україну, віднесено до другої групи. Ранжування здійснювалося за 7-бальною шкалою: 1 – вищий, 7 – найнижчий рівень досягнень.

За критерієм «економічний рейтинг» Україна потрапила до другої половини із 14 країн з перехідною економікою, посідаючи 9 місце з 4,25 балами. Для порівняння, Росія в цій групі країн посідає друге місце з 3,5 балами. За критерієм «рівень демократії» Україна посідає п'яте місце із чотирнадцяти при 3,88 балах, а Росія – перше (3,75 балів). За оцінками Світового банку Україна має закрити економіку. А переваги відкритої економіки проявляються в тому, що країни з відритою економікою мають кращі макроекономічні показники розвитку, ніж країни з закритими ринками [175].

Німецький банк «Dentsche Bank AG» провів дослідження заборгованості України. За його результатами у березні 1998 року видано звіт «Ukraine. Sonderbericht». Після інформації про одержання у серпні 1997 р. позики в сумі \$ 450 млн і трирічної позики в сумі 750 млн німецьких марок у лютому 1998 р., у звіті вказується, що тепер вже уряду час одержувати подальші кредити від міст і регіонів своєї країни [175]. Отже, перспектива за внутрішніми кредитами, за відновленням і розвитком власного виробництва.

Банки є основним провідником кредитних відносин у суспільстві.

Кредит характеризують такі економічні відносини, які виникають між кредитором і позичальником з приводу одержання останнім позички в грошовій або товарній формі на умовах повернення в певний строк і, звичайно, із сплатою відсотка. Існують такі види кредит, у як – комерційний, товарний, державний, фінансовий, кредит під цінні папери і найбільш поширеною формою є банківський кредит.

Юридичний словник-довідник тлумачить кредит (лат. *creditum* – позика, борг) з трьох позицій: 1) як відносини у зв'язку з передачею грошей або матеріальних цінностей у тимчасове користування за умови їхнього повернення. Основними формами його є банківський кредит, що надається як грошові позики, і споживчий кредит, що використовується в грошовій і товарній формах...; 2) банківський кредит як форма руху позичкового капіталу, який дає дохідний відсоток. Надається юридичним особам і фізичним...; 3) державний кредит, як сукупність кредитних відносин, у яких позичальником є держава. Основна форма державного кредиту – облігації.

Банківський кредит – це відносини, в процесі яких банки чи інші фінансово-кредитні установи надають кошти позичальнику (юридичній, фізичній особі чи державі в особі уряду) за умови їх повернення та за певну плату (відсоток). Ці відносини передбачають рух позичкового капіталу від банку до позичальника і навпаки.

Банківське кредитування – це особливий вид підприємницької діяльності, яка базується на таких принципах:

- організація кредитної справи провадиться в межах і на базі залучення банками ресурсів (депозитів клієнтів та кредитів інших банків);

- кредитні взаємовідносини будуються на комерційних принципах: банки прагнуть якнайдешевше придбати ресурси і як найдорожче їх продати (відсоткова політика банків);

- кредитні взаємовідносини мають ринковий характер, тобто будуються суто на партнерських засадах. Всі питання вирішуються спільно банком і позичальником на договірній основі;

- з метою підтримки стійкості банківської системи в цілому та фінансового стану окремо взятого банку їх діяльність регулюється Національним банком України за допомогою економічних нормативів і показників.

Кредит – іншими словами це еластичний механізм переливу капіталу з одних галузей в інші та врівноваження норми прибутку. Позичковий капітал перерозподіляється між галузями із урахуванням ринкових орієнтирів.

Потреба в кредиті проявляється і в тому, що на його основі здійснюється емісія грошей як платіжних засобів. За сучасних умов будь-яка емісія (готівкова чи безготівкова) – це результат грошової операції. Центральні банки в тому числі НБУ, проводять емісію в процесі кредитування банків або уряду. Приріст емісії – це і приріст ресурсів позичкового фонду, який суворо обмежується потребами нормального грошового обороту з урахуванням дії закону грошового обігу.

Кредитна система функціонує і проявляє себе через кредитний механізм. «Кредитний механізм – об'єктивне явище, котре є собою певною

сукупністю принципів, організаційних форм, методів і правил, що регулюються чинним законодавством і забезпечують потрібні умови реалізації кредитних відносин» [86, с. 194].

У нашому дослідженні розглядається лише банківський кредит, який надається банками в грошовій формі підприємствам, населенню і державі. Банки діють водночас у ролі покупця і продавця існуючих у суспільстві тимчасово вільних грошових коштів. Купівля і залучення тимчасово вільних грошових коштів визначають пасивні операції банків, а продаж та інвестування – активні операції.

Головним видом активних операцій комерційних банків є кредитування. Воно провадиться згідно із такими принципами: строковість, цільовий характер, забезпеченість та плинність кредиту [109, с. 51], а також поверненість і оплатність. Кредитні відносини між банками та клієнтами виникають не тільки при одержанні останніми позички, але й при розміщенні ними своїх заощаджень у вигляді внесків на поточних і депозитних рахунках. Сфера використання банківського кредиту ширша, ніж комерційного. Комерційний кредит обслуговує тільки обіг товарів, а банківський – і накопичення капіталу. Банківський і комерційний кредити тісно пов'язані між собою. Це проявляється в наданні комерційними банками облікового і акцептного кредитів, які пов'язані з обігом векселів. Банківський кредит поділяється за строками і видами [109, с. 147].

При банківському кредиті надаються грошові кошти у тимчасове користування (готівкою та безготівково) в позичку юридичним та фізичним особам і державі. Залежно від економічної сфери застосування, кредит може бути внутрішній і міжнародний. За умови дворівневої банківської системи та суб'єктного складу учасників кредит поділяють на: а) кредит Національного банку України; б) кредити банків.

Враховуючи цілі використання, виробничі банківські кредити поділяються таким чином: промислові кредити на капітальні вкладення (будівництво нових підприємств, їх технічне переоснащення і реконструкція); для формування коштів утворюваного підприємства або фірми; для покриття недостатку оборотних коштів у зв'язку із фінансовими труднощами; для покриття тимчасового розриву між вкладеними коштами і одержаними прибутками; для фінансування експортних та імпорتنих операцій.

Споживчі кредити надаються громадянам для придбання високо вартісних споживчих товарів або оплати послуг.

Кредит комерційних банків надається на поточні та капітальні витрати. Залежно від терміну користування, кредити діляться на короткострокові (до 1 року), середньострокові (до 3 років) та довгострокові (понад 3 роки) [88]. Існуючі точки зору стосовно поділу кредитів за строками користування,

як правило, істотних розходжень не мають. А термін користування ними до затвердження у вересні 1995 р. Положення Національного банку України «Про кредитування» був іншим і складав відповідно: короткострокові – до 1 року, середньострокові – до 5 років, довгострокові – більше 5 років [109, с. 58].

Коли дана робота знаходилася у видавництві, вищезгадане Положення було відмінено, але практика, що склалася під час його дії, залишилася. Тому доцільно приділити увагу розгляду і цих норм також.

За способом забезпечення кредити поділяються на забезпечені та незабезпечені. Більшість позичок, що надаються банками, мають забезпечення. До цієї групи кредитів відносяться: забезпечені заставою (майном, майновими правами, цінними паперами); гарантовані (банками, фінансами або майном третьої особи); з іншими способами забезпечення (дорученням, свідоцтвом страхової організації).

Головна причина потреби у забезпеченні – уникнути збитків у випадку неспроможності боржника своєчасно повернути позику. Хоч забезпечення і не гарантує повернення позики, але зменшує ризик. Надання незабезпечених (бланкових) кредитів зустрічається дуже рідко як вияв особливої довіри банку до свого клієнта. Незабезпеченими є також кредити банків, що надаються бюджету на покриття державного боргу, а також недостачі фінансових ресурсів. На практиці відмічається зворотна тенденція, коли забезпечення перевищує кредит вдвічі, а то і втричі.

За ступенем ризику кредити поділяються на: стандартні кредити; кредити з підвищеним ризиком.

За методами надання: одноразові; відповідно до відкритої кредитної лінії; гарантійні (із завчасно обумовленою датою надання, за потребою тощо).

За термінами погашення: водночас; в розстрочку; завчасно (за виплатою кредитора або заявою клієнта); з регресією платежів; по завершенню обумовленого періоду (місяця, кварталу).

Детально розглянуті нами правові засади видів банківського кредиту, що його характеризують і сприяють більш повному розумінню цього феномену, регулюються чинним фінансовим та цивільним законодавством і перш за все Положенням Національного банку України «Про кредитування». Окрім цього, вказане Положення на основі законодавчих і нормативних актів визначало систему кредитних органів; форми кредиту; кредитні відносини між Національним банком України і комерційними банками; кредитні відносини комерційного банку з позичальниками; відповідальність сторін за порушення кредитної угоди.

Нормативно-правові акти окремо регулюють кредит, чітко визначаючи його місце у кредитній системі.

НБУ регулює кількість грошей, що знаходяться в обігу. Регулюючи випуск банкнот він контролює процес створення нових грошей, тобто за динамікою і вартістю кредитів у народному господарстві. Основним об'єктом (індикатором) грошово-кредитного регулювання з боку НБУ виступає сукупна (готівкова і безготівкова) грошова маса в економіці.

Оскільки гроші на сучасному етапі розвитку економіки мають кредитний характер, тобто грошова маса створюється в основному в процесі кредитно-депозитивної діяльності банків, регулювання структури і об'єму грошового обороту НБУ провадить через управління операціями банківських установ другого рівня визначення умов кредитно-депозитної емісії за допомогою відповідних методів і інструментів (облікова, кредитна політика та політика обов'язкових резервів і політика відкритого ринку).

Кредитний потенціал, тобто здатність банку видавати кредити (а значить створювати нові гроші) зменшується, якщо НБУ: продає цінні папери на відкритому ринку; збільшує норми обов'язкового розрахування; підвищує облікову відсоткову ставку; скорочує обсяг кредитів, що надаються комерційним банкам.

Таку грошово-кредитну політику прийнято називати політикою «дорогих грошей» або рестрикційною політикою.

Мобілізуючи та перетворюючи в діючий капітал тимчасово вільні грошові кошти, банки виконують різноманітні операції. Найважливіші серед них – кредитні, оскільки кредит із важеля адміністративного впливу на економіку в ринкових умовах перетворюється в один із найважливіших інструментів структурної перебудови економіки. Банки намагаються направити кредитні ресурси на фінансування найбільш рентабельних галузей і підприємств.

Відповідно до принципів строковості та поверненості кошти, які банк надав у позичку, клієнт повинен повернути (погасити) у заздалегідь встановлений строк. У зв'язку з цим банки встановлюють різні терміни та способи погашення позички.

Слід відзначити, що економічною основою строковості кредиту є тривалість кругообороту оборотних фондів і фондів обігу. Формування оборотного капіталу підприємства відбувається з використанням короткострокового, а основного капіталу – середньо- та довгострокового кредиту.

Безстрокові позички – позички, видані на невизначений попередньо строк. Такі позички повинні повертатись за першою вимогою банку. Якщо ж банк не вимагає повернення, то вони погашаються на розсуд позичальника.

Прострочені позички, тобто позички, за якими збіг строк погашення, встановлений у кредитному договорі банком і позичальником, але кошти не повернені банку.

Відстрочені (пролонговані) позички – позички, за якими на прохання позичальника прийнято рішення про неперенесення строків погашення на пізніше.

Відповідно до п.28 Положення НБУ «Про кредитування» у разі не-своєчасного погашення кредиту, за відсутності домовленості про відстрочення погашення кредиту, банк мав право повністю або частково денонсувати кредитну угоду, вимагати повернення кредиту від установ-гарантів, застосування штрафних санкцій у розмірах, передбачених договором.

За наданий кредит позичальник сплачує банку проценти за фіксованою або плаваючою відсотковою ставкою, а також комісію у розмірі, визначеному кредитною угодою. Відсоткова ставка і комісія сплачується позичальником банку у валюті, якою було надано кредит, або як це обумовлено угодою.

Про кредити одному позичальнику, які в цілому перевищують 15 відсотків сплаченого статутного фонду банку («великі кредити»), необхідно протягом п'яти днів повідомити Національний банк. Про великі кредити слід також повідомляти, якщо вони сягають більше ніж на 20% від суми, про яку було повідомлено останнього разу.

Великі кредити надаються тільки на основі одноголосної ухвали правління, прийнятої таємним голосуванням членів правління. Ухвала повинна бути прийнята до надання кредиту.

Усі великі кредити в загальній сумі не можуть перевищувати восьмиразового сплаченого фонду банку, а кредит на одного позичальника – 50% сплаченого статутного фонду банку.

У разі перевищення цих нормативів видачі кредитів комерційні банки повинні повідомляти Національний банк України.

За способами погашення розрізняють позички, що погашаються: одноразовим платежем; у розстрочку; довгостроково (за вимогою кредитора чи за заявою позичальника); з регресією платежів; після закінчення обумовленого періоду (місяця, кварталу).

Цільовий характер банківського кредитування передбачає вкладання коштів у конкретні господарські процеси на цілі, передбачені кредитним договором банку з клієнтом. Саме тому в банківській практиці для різних господарських процесів застосовуються різні специфічні умови видачі, забезпечення та погашення позичок.

За призначенням і характером використання позичених коштів свою специфіку мають кредити, що надаються: суб'єктам господарювання: торговельним, промисловим підприємствам; сільськогосподарські кредити; приватним підприємцям (фізичним особам); фізичним особам (споживчі кредити); іншим банкам та банківським фінансово-кредитним установам; під нерухомість; під заставу цінних паперів (ломбардні); кредити, пов'язані з вексельним обігом (облікові кредити).

Принцип забезпеченості має захищати інтереси банку та його вкладників і не допустити виникнення збитків від неповернення боргу позичальником внаслідок його неплатоспроможності. У зв'язку із наявністю у банку права захищати свої інтереси банк вимагає від позичальника наявності певного, визначеного в кредитному договорі забезпечення.

За наявністю і характером забезпечення в банківській справі існують:

– незабезпечені (бланкові) позички – це довірчі позички, які надаються клієнту тільки під зобов'язання повернути. Ці кредити пов'язані з великим ризиком і тому видаються, як правило, першокласним по кредитоспроможності клієнтам та на умовах більш високої відсоткової ставки;

– забезпечені позички:

а) заставою майна, майнових прав, цінних паперів;

б) гарантовані банками, фінансами чи майном третьої особи;

в) поручництвами, свідоцтвами страхової організації.

Згідно із принципом платності банківського кредитування банки вимагають від клієнта не тільки повернення у визначений строк позички, але й сплати за користування позиченими коштами певної плати на рівні встановленої в кредитному договорі відсоткової ставки. Оскільки позичкова операція – це продаж грошових коштів на певний строк на комерційних засадах, то і відсоток є об'єктивною необхідністю, складовою самої кредитної операції. Відсоток за надані кредити є основним джерелом доходів комерційного банку, за рахунок якого вони покривають свої витрати і отримують доходи.

За характером і способом сплати відсотків розрізняють позички:

– з фіксованою відсотковою ставкою, які характерні для стабільної економіки, але можуть видаватися на короткий період і в умовах інфляції;

– з плаваючою відсотковою ставкою, які використовуються банками в умовах нестабільності, високих темпів інфляції, а також при виданні довгострокових кредитів;

– із сплатою відсотків по мірі використання позичених коштів (звичайні позички). Для них характерно стягнення відсотку через певний час після моменту видачі кредиту;

– із сплатою відсотка одночасно із отриманням позичених коштів (дисконтний кредит). При видачі дисконтного кредиту передбачається утримання позичкового відсотка (дисконта) водночас із його видачею. Прикладом дисконтного кредиту є обліковий кредит, що представляє собою купівлю векселів у своїх клієнтів – векселедержателів.

Банківські кредити відрізняються також за методами надання:

– позички, що надаються у разовому порядку, тобто позички, рішення про видачу яких приймається банком окремо по кожній позичці на основі заяви клієнта та інших необхідних документів;

– позички, що надаються в міру виникнення необхідності в них. У цьому випадку кредитування позичальника відбувається згідно із так званою кредитною лінією, під якою розуміють згоду банку кредитора надати кредит у майбутньому, в межах встановленого для позичальника певного ліміту кредитування, в межах якого він може в будь-який момент отримати позичку по мірі виникнення потреби в ній. Такий кредит видається, як правило, шляхом оплати розрахункових документів з позичкового рахунку клієнта без обов'язкового узгодження кожного разу умов його видачі. У випадку кредитування, за потреби, укладається контракт, за яким банк зобов'язується надавати, а позичальник використовувати позичку в певний час протягом обумовленого сторонами періоду (як правило, це 1-3 роки);

– гарантійні або резервні позички, суть яких полягає в тому, що банк бере на себе зобов'язання видати, при виникненні у клієнта такої потреби, позичку певного розміру протягом обумовленого періоду (як правило, кварталу, року). За гарантію видачі позички банк стягує з клієнта комісійну винагороду.

За ступенем ризику видачі грошових коштів у позичку в банківській справі розрізняють:

– стандартні кредити – тобто всі кредити незалежно від забезпечення, строк оплати яких ще не настав;

– кредити з підвищеним ризиком – тобто кредити пролонговані та прострочені.

Положення НБУ «Про податок формування і використання резерву на можливі втрати за позиками комерційних банків» від 31 січня 1996 р. № 20 доповнює класифікацію кредитів з підвищеним ризиком і розподіляє їх на: нестандартні, сумнівні, небезпечні та безнадійні залежно від тривалості періоду їх простроченості та міри забезпечення.

Залежно від кількості кредиторів існують банківські кредити, що видаються:

– одним банком;

– синдиційовано (консорціумні кредити), тобто кредити, що видаються банківським консорціумом, в якому один із банків бере на себе роль менеджера, збирає із банків-учасників потрібну суму ресурсів для клієнта, укладає із ним кредитний договір і видає позичку, займається розподілом позичкового відсотка. За операції по консорціумному кредитуванню банк-менеджер одержує відповідну винагороду (п.48 Положення НБУ «Про

кредитування» та Положення НБУ «Про порядок консорціумного кредитування» від 27 березня 1996 р. № 351);

– паралельно двома або кількома банками одному позичальнику, але на узгоджених між банками-учасниками угоди умовах (п.29 Положення НБУ «Про порядок консорціумного кредитування»). Відповідно до ст.29 Закону України «Про банки і банківську діяльність» комерційні банки можуть провадити кредитні операції в межах реально наявних ресурсів.

Кредити можуть надаватися:

– у безготівковій формі шляхом оплати платіжних документів як в національній, так і в іноземній валюті з позичкового рахунку відкритого з цією метою або шляхом перерахування на розрахунковий рахунок клієнта відповідної суми коштів відкритого йому позичкового рахунку;

– у готівковій формі для розрахунків із здавальниками сільсько-господарської продукції (п. 24).

Кредит і нараховані за ним відсотки погашаються із розрахункового чи поточного рахунку клієнта (п. 25). Якщо позичальник не може сплатити борги, вони стягуються із гарантів, поручителів або шляхом реалізації заставного права відповідно до закону «Про заставу».

Банк контролює виконання позичальником умов кредитного договору, цільового використання кредиту, своєчасного і повного його погашення. У разі виявлення фактів використання кредиту не за цільовим призначенням банк має право достроково розірвати кредитний договір, що є підставою для стягнення всіх коштів у межах зобов'язань позичальника за кредитним договором (п. 27).

НБУ обмежує видачу так званих «великих кредитів» (кредити, що перевищують 10% власного капіталу банку) 25 відсотками власного капіталу банку. Причому загальний обсяг наданих кредитів не може перевищувати 8-ми кратного розміру власного.

З метою захисту інтересів кредиторів і вкладників банків кредитування позичальників провадиться з дотриманням комерційними банками економічних нормативів, встановлених Нацбанком України (п. 14). Обов'язкові економічні нормативи та оціночні показники діяльності комерційних банків визначені інструкцією НБУ «Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків» від 30 грудня 1996 р № 10 .

Банки мають право надавати кредити спорідненим особам, за ухвалою правління банку, прийнятою таємним голосуванням більшістю голосів від загальної кількості членів правління.

Спорідненими особами є: члени правління банку; члени ревізійної комісії банку; члени ради акціонерного товариства (спостережної ради банку); керівник, його заступники та головний бухгалтер відділення, яке надає кредит; подружжя, батьки, діти, брати, сестри згаданих працівників банку; підприємства, в яких одній з перерахованих вище осіб належить

більше 10% статутного фонду; головні акціонери комерційного банку та їх директори (якщо головним акціонером є підприємство).

У разі надання кредиту спорідненій особі банку належить протягом п'яти днів повідомити у Національний банк, якщо кредит надається фізичній особі, а його розмір перевищує суму, встановлену Національним банком; коли кредит надається юридичній особі, і він перевищує 5 відсотків статутного фонду банку або суму, встановлену Національним банком.

Позички своїм співробітникам не можуть надаватися банком в розмірі більшому, ніж вони могли б узяти в іншому банку.

Для підтримки комерційних банків вводиться облікова ставка. Облікова ставка (discount rate) – це відсоткова ставка, за якою центральний (емісійний) банк надає позики комерційним банкам. Спрощено облікову ставку можна розглядати як найменшу кредитну ставку. Зокрема вона є стартовою на кредитних аукціонах НБУ. Важливе значення облікова ставка НБУ має також і при нарахуванні та стягненні пені відповідно до Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань».

Доктор економічних наук, професор С. Дорогунцов наводить цікаві дані та спостереження. Лише за два роки відтік грошей за кордон збільшився на 5 млрд доларів і досягнув майже 20 млрд доларів. Тобто відбувається тінізація і натуралізація економіки. Засоби вкладаються в нерухомість, а не у виробництво. В 1990 р. ВВП складав 207,8 млрд грн, а у 1997 – 76,4 млрд грн, або в 20,7 разів менше. За 7 років ми втратили потенціал в 640 млрд грн, і тепер радіємо, коли одержуємо із-за кордону хоч 100 млн доларів. А національне багатство країни складає 14 трильйонів доларів. Протягом 1992-1997 р. від одного із значних кредиторів України – Німеччини, було одержано 3,5 млрд марок, але умови оплати цих кредитів надто обтяжуючі для наших підприємств. «Направленість реформ, що провадяться за сценарієм зовнішніх кредиторів, не відповідає національним інтересам. Кредити, здебільшого, видаються з метою просування іноземних товарів на український ринок».

Слід враховувати, що кредитні відносини між банками і клієнтами будуються на підставі кредитних договорів. Кредитний договір – це цивільно-правова угода банку-кредитора та клієнта-позичальника, якою оформляється надання кредиту, визначаються взаємні фінансові зобов'язання і юридична відповідальність сторін. Надання банком своїм клієнтам позичок обмежується розміром ресурсів, які він має. Банки не повинні дозволяти клієнтам використовувати кредити на покриття тривалих фінансових труднощів. Позички надаються кредитоспроможним підприємствам, що визначається банком на основі відповідних показників діяльності клієнта.

Легальне визначення кредитного договору міститься у ст.1054 Цивільного кодексу, який був прийнятий 16 січня 2003 року і вступив в дію з 1 січня 2004 р., а саме, «за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти.

До відносин за кредитним договором застосовуються положення параграфу 1 цієї глави, якщо інше не встановлено цим параграфом і не впливає із суті кредитного договору» [184, с. 291-292].

Відповідно до методів кредитування розрізняються форми позичкових рахунків. На цих рахунках обраховується надання позичок, їх повернення і залишок заборгованості. Вони відкриваються в установах банку для кожного підприємства, яке користується кредитом. У практиці кредитування застосовується простий позичковий рахунок і спеціальний позичковий рахунок.

Отже, кредитно-банківська сфера – це новий термін, який було нами введено в науковий обіг у дисертаційному дослідженні на тему «Виявлення незаконних операцій у кредитно-банківській сфері». Ця сфера, тобто кредитування, є основним визначальним напрямком діяльності всіх видів банків та банківських інститутів. У свою чергу, банки є головною ланкою кредитної системи. Тобто доцільність і правомірність самостійного розгляду поняття «кредитно-банківської сфери» обґрунтовується тим, що, по-перше, кредитування – головна сфера діяльності банків, які, в свою чергу, і по-друге, є головною ланкою кредитної системи. Нами поняття «сфера» (грец. – «куля»), як і у довідниковій літературі, розглядається як галузь діяльності, межі розповсюдження будь-чого, сфера впливу.

Кожною державою в її інтересах проводиться певна кредитна політика, що включає в себе систему заходів центрального банку та держави в кредитній сфері з метою регулювання грошового обігу і досягнення інших економічних та соціальних цілей. Вона є складовою загальної економічної політики.

Кредитна політика «...обіймає систему фінансово-кредитних заходів держави, її центрального банків, інших виконавчих структур, спрямованих на досягнення певних економічних цілей. Кредитна політика спирається на відповідні інститути й установи та діючий кредитний механізм. У сукупності кредитні відносини й інститути, що забезпечують їх функціонування й реалізацію, кредитний механізм і кредитна політика формують кредитну систему й інфраструктуру кредитного ринку».

Основними напрямками кредитної політики є політика кредитної рестрикції («дорогих грошей») і політика кредитної експансії («дешевих грошей»). Політика рестрикції проводиться в фазі економічного підйому

з тим, щоб зменшити кредитування господарства, зменшити і відтягнути економічний бум і наступний спад. Політика експансії проводиться в фазі економічного спаду з тим, щоб розширити кредитування і тим самим стимулювати економічне поживлення і зростання виробництва.

Завдяки банкам, сьогодні роль кредиту не обмежується лише стимулюючим впливом на підприємницьку діяльність економічних суб'єктів, вона піднеслася на якісно новий рівень. Кожен власник суми вільних грошей має можливість у будь-який час віддати їх у вільне володіння у формі депозиту, грошової суми або іншої цінності. Водночас кожен суб'єкт може отримати на певних умовах гроші в банку. Це характеризує розвинуту ринкову економіку. Розрізняють дві головні фінансово-кредитні системи в світі — англосаксонську й німецьку. Але, незалежно від системи, визначальна роль у житті всього комплексу заходів у сфері грошового обігу та кредитних відносин належить центральному банку. Тобто функціонує дворівнева банківська система.

А тому з метою трансформації економіки постсоціалістичних країн проводиться глибока реформа банківської системи з утворенням дворівневої структури. Безумовно, мається на увазі не механічне заснування мережі комерційних банків, а створення нової економічної системи за змістом.

Закон України «Про банки і банківську діяльність» визначає, що незалежно від форм власності, всі банки, окрім НБУ, є комерційними. Залежно від видів операцій, що проводять банки, вони поділяються на універсальні і спеціалізовані. До останніх належать ощадбанк, інвестиційні банки, іпотечні банки.

Відповідно до організаційної структури банки поділяються на ті, що мають мережу філій і безфілійні. До першої групи належать, як правило, банки, утворені на базі колишніх державних банків. Серед них банк соціального розвитку «Укрсоцбанк», банк розвитку промислово-будівельного комплексу «Промінвестбанк», банк заощаджень населення «Укросоцбанк», які є універсальними державно-комерційними або державно-приватними банками. Вони забезпечують переважну більшість взаєморозрахунків. В Україні функціонує низка інших універсальних банків, утворених на пайових засадах. Окремі з них мають незначну кількість філій або не мають їх зовсім. В країні можуть утворюватися також філії іноземних банків. Зараз є 7, а 20 банків функціонують з іноземним капіталом [65, с. 8].

У період становлення як молоді української держави, так і її банківської системи, більшість комерційних банків безфілійні, знаходяться у стані розвитку, відкривають кореспондентські рахунки, представництва та філії. Утворюються нові комерційні банки, особливо на початку 90-х років. Наприклад, лише за першу половину 1993 р. було створено понад

50 таких банків. За станом на 1 грудня 1993 р. всього в Україні вже нараховувався 221 комерційний банк і 1542 їх філії.

На січень 1998 р. за даними Асоціації українських банків в Україні було зареєстровано понад 2,5 тисячі банківських установ, 220 із яких мали статус юридичної особи. Вони створили динамічну банківську інфраструктуру, де одні банківські установи виникали, інші банкрутували. У процесі формування і становлення українська банківська система переживає зтяжну кризу. Зокрема, протягом лише 1997 р. кількість збиткових банків зросла до 36, а сума збитків – в 11 разів. Але якщо розглянути ситуацію у цій сфері в динаміці, то після кризи 1998 р. стан банківської системи різко погіршився. Так, станом на 2000 р. діючих банків в Україні стало 160, при цьому 140 працювало з прибутком, інші 20 виявилися збитковими. В подальшому відмічається якісне зростання основних параметрів БСУ при зменшенні загальної кількості банків.

Із зареєстрованих 157 банків, як уже зазначалося на початок 2003 р., їхній прибуток за 2002 рік становив 756,6 млн грн, що на 42,3% більше, ніж 2001-го. При цьому доходи банків за минулий рік зросли, порівняно з 2001 р., на 21,8% (до 10,467 млрд грн), а витрати – на 20,5% (до 9,7% млрд грн.). Рентабельність активів становила 1,3%, капіталу – 8,4%. Не значне, але є зростання. Банківська система стала тією сферою економіки, яка розвивається найдинамічніше. Прискорене зростання показників банків у 2002 р. зумовлене процесами часткової легалізації капіталів, збільшенням грошової маси, завершенням первинного перерозподілу власності. Крім того, банки починають відігравати дедалі значнішу роль у нашому суспільстві. Їхніми послугами, на відміну від попередніх років незалежності, все більше користуються середні та малі господарства, фермери й малі торговці, що особливо вселяє надію, пересічні громадяни, які не займаються бізнесом.

На початок нового року депозити населення в банках майже зрівнялися за обсягами з депозитами юридичних осіб і перевищили 19 млрд грн, що становить 9% легального ВВП, або близько 400 грн вкладів на душу населення. Це не так і багато, однак лише впродовж 2002 р. показник збільшився на 71%, а за останні три роки – більш, ніж у 4,4 разу [148, с. 10].

Народ дедалі більше довіряє вітчизняним банкам. А вони, у свою чергу, все активніше працюють із фізичними особами як у плані залучення грошових ресурсів, так і в плані кредитування. Конкуренція між банками, якої ще зовсім недавно не було, нині набуває характеру реальної і досить жорсткої конкурентної боротьби за клієнта.

Ситуація на фінансовому ринку робить дедалі актуальнішим для клієнта питання вибору «свого» банку. Головне в цьому виборі – оцінити реальну надійність, стабільність і перспективність банку.

Основний показник, за яким оцінюється банк, – його активи. Саме за розміром активів Національний банк складає рейтинг банків і розподіляє їх на групи: найбільші, великі, середні та малі.

Рейтинг банків за розміром чистих активів, складений аналітиками НБУ, на початку 2003 р. очолював Приватбанк (6,2 млрд грн), далі – АППБ «Аваль», який 2002 р. значно збільшив свої активи (майже 6 млрд грн), Промінвестбанк (5,1 млрд), Ощадбанк (4,4 млрд), Укресімбанк (3,1 млрд).

Як і на початку 2002 р., активи десяти найбільших банків становлять понад половину (53,4%) обсягів активів усієї банківської системи України.

Кожен банк починається зі статутного капіталу. Це живі гроші, які доручили власники (акціонери) менеджерам банку, щоб ті їх збільшили. Статутний капітал становить 59,6% у структурі балансового капіталу українських банків. Від його розмірів залежать якість банківської ліцензії та дозвіл на операції.

Порівнюються розміри статутного і балансового капіталу, і якщо вони не дуже різняться, то це означає, що банк ще не заробив серйозних грошей.

Загалом за 2003 р. балансовий капітал банківської системи збільшився на 27% (становить 9,98 млрд грн), тоді як активи зросли на 33,4% і зобов'язання – на 35,9%. Протягом трьох років активи банків збільшилися в 2,3 рази, зобов'язання – у 2,5 рази, капітал – у 2 рази. При цьому зростання капіталу досягається здебільшого за рахунок емісії акцій і збільшення статутних фондів. 2002 року статутний капітал українських банків збільшився на 30,9%. Приріст, за результатами року – лише 7,5%.

У десятці лідерів за розміром капіталу відбулися досить серйозні зміни. Очолує рейтинг, як і колись, Промінвестбанк (828 млн грн.), проте його відрив від інших найбільших банків серйозно зменшується. «Аваль» збільшив свій капітал практично до 600 млн грн і з сьомої позиції перемістився на другу.

Зі збитками 2002 рік закінчили всього одинадцять банків. З них лише Енергобанк (-17 млн грн) належить до групи середніх банків, решта – малі.

Найцікавіший показник роботи банківських установ – чистий прибуток. На жаль, поки що лише окремі банки можуть похвалитися своїми фінансовими результатами. В ідеалі банки потрібні для того, щоб із грошей робити гроші, проте в наших умовах банкіри все ще вважають за краще використовувати механізми мінімізації оподаткування. Свого часу «найвищим пілотажем» вважалось спрацювати з нульовим прибутком. Часи змінюються, але не так швидко.

З найбільших українських банків до першої десятки за прибутком увійшли лише Приватбанк (заробив понад 150 млн грн), Промінвестбанк (понад 78 млн), Укрсоцбанк та Укресімбанк.

Основне джерело заробляння грошей банком – кредити. Чим більша питома вага кредитів в активах, тим прибутковіший банк.

Близько половини кредитних вкладень здійснюють найбільші банки [148, с. 11].

Проведене автором дослідження тенденцій динаміки статистичних даних БСУ за останні 15 років та їх порівняльний аналіз на початку 90-х років і початку 2000 р. свідчить, що позитивним фактом є досить високі темпи зростання кількісних показників діяльності українських комерційних банків.

У банківській системі України простежується значна концентрація капіталу і банківських операцій. При цьому амплітуда коливань максимального та мінімального розмірів активів 157 комерційних банків України становить майже 360 разів, балансового капіталу – 150 разів. Якщо, на думку західних експертів, банки з капіталом менше 50 млн дол. узагалі небажані на ринку, то в нас на початок 2003-го року середній розмір капіталу на один діючий банк становила 64 млн грн. (12 млн дол.) [65, с. 8].

Привертає увагу, що до першої десятки комерційних банків увійшли обидва державні – Ошадбанк та Укрексімбанк, які посіли, відповідно, загальне четверте та п'яте місця, кілька банків з іноземним капіталом і один «чистий іноземець» – «Райффайзенбанк Україна» – із загальним дев'ятим результатом.

На лідерів банківського «хіт-параду» припадає майже третина всіх активів системи комерційних банків України, зобов'язань і кредитного портфеля, п'ята частина – балансового капіталу. Вони акумулювали близько третини коштів суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб, вкладених у комерційні банки. Лідирують вони й за кількістю емітованих платіжних карток (Приватбанк – 2,3 млн, або майже 36% загальної кількості, Промінвестбанк – 1,1 млн, «Аваль» – 630 тис.).

Нормальному розвитку вітчизняної банківської системи все ще перешкоджають численні об'єктивні й суб'єктивні чинники. Серед перших – дуже низькі доходи переважної більшості населення України (грошові доходи з розрахунку на душу населення в грудні 2002 р. становили 340 грн, за прожиткового мінімуму – 342 грн) не висока довіра населення до комерційних банків, відсутність належної системи гарантування банківських вкладів (гарантується лише 1500 грн), значна питома вага збиткових підприємств (за результатами минулого року – приблизно 2/5 загальної чисельності), колосальна (за світовими мірками) частка наявного грошового обігу (на середину березня 2003-го – понад 26 млрд грн, або майже 2/5 усієї грошової маси). В Україні майже немає відносно стабільних джерел надходження ресурсів у комерційні банки. Резервні вимоги до банків залишаються досить високими. Якщо в ЄС резервна ставка

коливається в діапазоні від 9 до 2%, то в Україні наприкінці 2002 р. – від 0 до 14% [65, с. 8].

До суб'єктивних чинників, які гальмують розвиток банківської системи, слід віднести вузькість асортименту пропонованих послуг, наявність проблемних кредитів, відсутність кредитних історій, кредитних бюро. До цього переліку слід додати ще й проблеми, пов'язані з ліквідністю застав.

Комерційні банки здебільшого так і не готові надавати великі й довгострокові кредити економіці, виробничим підприємствам, а отже – високі кредитні ризики. Попри помітну останніми роками тенденцію до зменшення, кредитні ставки комерційних банків усе ще майже втричі перевищують дисконтну ставку НБУ.

Кошти йдуть переважно не на інвестиційні потреби госпсуб'єктів, а на поточне споживання. Звідси й невисокий економічний ефект від такої кредитної політики.

Дуже незначною в загальній кредитній масі українських комерційних банків (усього 7%) залишається частка кредитів фізичним особам.

«Банки гостро відчувають недосконалість, а в окремих випадках – відсутність належної нормативно-правової бази. Зокрема, це стосується захисту прав кредиторів, формування спостережних рад комерційних банків, стимулювання підвищення капіталізації та збільшення обсягів залучення коштів фізичних і юридичних осіб, недопущення перекладання на банки не властивих їм функцій контролюючих органів і т.п. Водночас багато нормативно-правових актів, що регламентують банківську діяльність, мають переважно організаційно-адміністративний характер і тому навряд чи можуть дати бажаний ефект у справі неухильного та стабільного розвитку банківської системи» [65, с. 8].

Різні гілки влади час від часу намагаються спростити доступ до банківської таємниці. З метою подолання цих перешкод БСУ належить пройти черговий, тепер вже п'ятий, етап реформи.

Для реалізації реформи БСУ поставлено чотири головні завдання: зберегти стабільність гривні, стабільність цін, стабільність банківської системи, забезпечити прискорене економічне зростання в Україні [160].

Розвиток і вдосконалення банківської системи ґрунтується на основоположних принципах – зваженості й поступовості дій.

Національний банк ретельно стежить аби інфляція не перевищувала 6% на рік – цілком нормальний рівень для нереформованої економіки. За цих умов наповнюється бюджет, а населення не піддається пограбуванню.

Не менш складним є нарощування стабільності банківської системи. В умовах ринкової економіки комерційні банки мають активно вести

бізнес, тобто заробляти гроші. Вони повинні спрямовувати гроші на кредитування і фізичних осіб, і виробників.

Банківська система має нарощувати кредитування реального сектору економіки. Незважаючи на застереження, що така політика Нацбанку вступає в суперечність з установленими параметрами грошової маси і монетарними показниками, не важко дійти висновку, що є величезний ресурс для збільшення обсягів кредитування. Необхідно лише створити належні умови для населення, аби воно залучило свої гроші в банківську систему. Передусім, збільшити довіру до банків.

Особливої ваги слід надавати кредитуванню фізичних осіб. У цивілізованих країнах банки працюють на конкретну людину, досягнувши 50% цього виду кредитування від загального обсягу наданих кредитів.

В Україні поки що маємо лише 8,1%. Потрібно кардинально виправити таке становище, полегшити життя співвітчизників, наприклад, відродити механізм розстрочки, ширше використовувати іпотеку, лізинг. Вже знято як обов'язкову умову документально підтверджувати цільове використання фізичною особою взятого кредиту.

На найближчу перспективу слід зробити першочергові практичні кроки у справі підвищення рівня діяльності БСУ:

- 1) у сфері зміцнення ресурсного потенціалу комерційних банків:
 - зростання реальних доходів населення і зміцнення корпоративних фінансів;
 - підвищення мінімального розміру капіталу місцевих кооперативних, регіональних та міжрегіональних комерційних банків;
 - зменшення існуючих норм резервування, нарахування відсотків на резервні фонди;
 - створення потужних фінансових конгломератів, спроможних надавати комплексні фінансові послуги;
 - розширення участі комерційних банків у заснуванні страхових компаній;
 - розвиток системи рефінансування банків НБУ;
 - спрощення процедур звернення на стягнення майна, наданого в заставу;
 - обмеження розрахунків готівкою у разі придбання нерухомості, автомобілів і т.п.;
- 2) у сфері проведення банківської діяльності:
 - виключення ситуацій, коли банки приймають рішення під політичним тиском або під впливом суб'єктів господарювання;
 - приведення нормативних документів НБУ у відповідність до міжнародних стандартів;

– створення державою правових норм (прийняття нових редакцій законів), зняття жорстких правових обмежень на об'єднання банківського, інвестиційного, страхового бізнесу та економічних (упровадження стимулюючого оподаткування, надання преференцій) основ для проведення комерційними банками інвестиційної діяльності, перебудови системи довгострокового кредитування, активізації участі комерційних банків у створенні фінансово-промислових груп, приватизаційних процесах;

– створення у комерційних банках підрозділів з розробки стратегії їх розвитку;

– широке впровадження регіональних систем платежів, які дозволяють автоматизувати процес приймання та опрацювання наявних платежів у конкретному місті;

– розширення надання банками корпоративним клієнтам практичної допомоги у проведенні електронної комерції;

– здешевлення банківських послуг за рахунок комплексності їх надання;

– проведення міжнародної сертифікації вітчизняних банкірів;

– проведення аудиту за підсумками 2003 р. за міжнародними стандартами;

– формування в громадській свідомості позитивного іміджу банків і працівників банківської системи, побудованого на доказових прикладах успішного співробітництва банків та клієнтів.

Крім того, потрібно забезпечити сталий соціально-економічний розвиток, проведення структурних перетворень у реальному секторі економіки [65, с. 8].

Із викладеного у першому розділі випливають такі висновки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І

Політичній та економічній незалежності України та її сучасному суверенітету передувала розпочата в СРСР у 1985 р. перебудова, альтернативи якій не було, оскільки СРСР програв «холодну війну», а кволе радянське суспільство «впало» під вагою власного непосильного військово-промислового комплексу, на який працювала милітаризована економіка. Політична і економічна системи країни були несприйнятливі до демократичних процесів, науково-технічного прогресу, що відбувалися у світі. Намагання владних структур реанімувати всередині старої суспільно-економічної формації фінансовий механізм і кредитно-банківську сферу лише прискорили її розвал.

Перед Україною серед нагальних доленосних проблем, які необхідно вирішувати за умов становлення незалежної державності, постала потреба у

створенні власної концепції і системи забезпечення національної, економічної, фінансової безпеки й безпеки шойно сформованої банківської системи, які знаходяться у діалектичному взаємозв'язку, в процесі розвитку. Наслідком кризи колишнього соціального, державного і галузевого управління став економічний і фінансовий хаос, який надовго укорінився в Україні. Це потребує розробки нової системи розімкнутого управління соціально-економічними процесами в ринкових умовах, яка б охоплювала три рівні цілей: виконавців, управлінців і держави. Потреба у розробці власної моделі викликана тим, що специфіка вітчизняного державного розвитку не раз засвідчувала неможливість механічного дублювання чужого досвіду, який, як правило, в соціально-економічних та історико-психологічних умовах населення України не приживається.

Національна безпека України сьогодні є предметом фундаментального наукового дослідження і в синтезованому вигляді визначається як такий стан держави, що характеризує сукупність державно-правових та суспільних гарантій, котрі забезпечують потрібний рівень захищеності корінних інтересів громадянина і людини, суспільства й суверенної держави в цілому від явних і потенційних внутрішніх та зовнішніх загроз, їх своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію, що забезпечує можливість стабільного всебічного прогресу, сталого розвитку суспільства. На становищі національної безпеки України негативно відобразилися провали в політичній, адміністративній, економічній та військовій реформах, хронічне недофінансування військових формувань, що також завадить вступу України до Євроструктур. Складовими НБ є внутрішня і зовнішня безпека. До внутрішньої безпеки відносяться економічна, фінансова безпека і безпека банківської системи.

Із прийняттям Закону України «Про основи національної безпеки України» у липні 2003 р. введено в офіційний обіг поняття державної безпеки, яке сьогодні виходить за межі забезпечення безпеки лише держави. Державна безпека, разом із економічною та інформаційною, є найважливішою функцією держави, що визначає її спроможність забезпечити непохитність Конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного й інформаційного потенціалу країни, захист від зовнішніх і внутрішніх загроз, що виходять від іноземних спецслужб і організацій, а також злочинних співтовариств, груп і окремих осіб.

Стрижнем і матеріальною основою національної безпеки України, особливо в сучасний період, є її економічна безпека, що зумовлено особливою роллю економіки в житті суспільства в умовах становлення ринкової інфраструктури.

В основі економічної безпеки лежать такі вихідні положення, як виняткова прерогатива держави в галузі макроекономіки; внутрішні (глибинні процеси у надрах економіки) та зовнішні (стійкість до впливу іноземних суб'єктів) складові; розробка і дотримання порогових значень цих складових; співвідношення інвестицій і криз у зв'язку із вступом до міжнародних економічних організацій; чітке визначення економічних інтересів держави і

публічне їх обнародування.

Формуванню моделі економічної безпеки сприяє методологія, що включає: теоретико-методологічну розробку проблематики економічної безпеки держави з визначенням її змісту, структури, системи, динаміки, базових категорій, основних соціально-економічних проблем, характерних для держави, в т.ч. пов'язаних із конкурентноздатністю економіки, зовнішньоекономічною діяльністю, інфляцією, грошово-кредитною та бюджетною політикою, станом інформаційного простору; аналіз статистичної інформації та виділення основних економічних об'єктів моделі економічної безпеки (цілей і пріоритетів, джерел загроз, методів); думку фахівців органів державного управління, безпеки, наукової еліти, фахівців; вивчення матеріалів академічної науки з цієї проблеми; збір і обробку соціально-економічних даних неурядових організацій; аналіз інформації правоохоронних органів із проблем економічної безпеки; аналіз і систематизацію отриманих даних, їх зіставлення із соціально-економічною обстановкою; виділення цілей економічного розвитку, економічних пріоритетів, загроз, основних загальних і спеціальних методів реалізації державної політики в сфері економічної безпеки, сукупність яких у їхньому взаємозв'язку і є моделлю економічної безпеки.

Модель економічної безпеки України, структура якої в сучасних умовах характеризується такими основними складовими.

1. Національними пріоритетами України в економічній сфері є: створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження довкілля та раціональне використання природних ресурсів; інтеграція України в євроатлантичний політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

2. Основними загрозами економічній і фінансовій безпеці України сьогодні є: істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків; критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; нераціональна структура експорту; велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів; небезпечне для економічної незалежності України зростання частки

іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки; «тінізація» національної економіки; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними та інші.

3. Серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки в економічній і фінансовій сфері належить: забезпечити умови для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки; поліпшити інвестиційний клімат, підвищити ефективність інвестиційних процесів; подолати «тінізацію» економіки через реформування податкової системи, оздоровити фінансово-кредитну сферу та припинити вплив капіталів за кордон, зменшити позабанківський обіг грошової маси; забезпечити збалансований розвиток бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захистити інтереси вкладників, фінансового ринку; здійснити виважену політику внутрішніх та зовнішніх запозичень; поглибити інтеграцію у європейську і світову економічну систему та активізувати участь в міжнародних економічних і фінансових організаціях.

Країни СНД, і в першу чергу Україна, піддавшись економічній політиці дерегуляції, вже багато років не можуть самостійно управляти цим процесом, стримуючи зовнішній тиск і водночас працюючи за правилами, визначеними в угодах системи ГАТТ/СОТ. Україна є членом десятків міжнародних організацій, що властиво для великої європейської держави. Однак, маючи величезний економічний потенціал, вона залишається серед них аутсайдером щодо зазначеної системи.

Замість переходу до ринкової системи в Україні відбувся перехід від неефективного державного раціонування у натуральній формі до ще більш неефективного державного раціонування у грошовій формі через кредити. При цьому було зняте старе державне стимулювання виробництва, а нове, ринкове, – не запропоноване.

Вирішальним кроком для успішного проведення реформ в усіх країнах колишнього СРСР є фінансове розмежування підприємств і держави. Розмежування фінансів підприємств і держави посилює роль держави щодо фінансового контролю сукупних витрат та грошової системи, визволяє державу й населення від негосподарчої фінансової сваволі державних підприємств і колгоспів.

Не оправдалися надії, що покладалися на приватизацію, оскільки це тривалий процес, який істотно не вплинув на економіку. Для України він став малоефективним в умовах інфляції і економічного спаду. Інфляція позбавила стимулів до інвестицій у приватне підприємство, а депресія не дозволила господарству піднятися і створити приватний кредитний ринок.

Вітчизняний досвід доводить, що спроба різкого переходу від тоталітаризму до ринку, без відповідної законодавчої бази, призвела до того, що економіку держави почали прибирати до рук мафіозно-корумповані структури, спекулятивний бізнес, рекет, вливаючись у командні висоти в економіці та політиці.

В цих умовах для того, щоб взяти економічну ініціативу в державні руки, потрібна сильна виконавча влада усіх рівнів. Стабілізувати ситуацію на макрорівні сьогодні можна за допомогою сильної виконавчої влади, на мікрорівні – шляхом зміцнення місцевого самоврядування, сприяння розвитку приватної власності і появи середнього класу – підприємців, фермерів.

Потрібно забезпечити жорсткий державний контроль щодо використання національного багатства, захисту національних інтересів у зовнішньоекономічних зв'язках, дотримання законодавства в галузі підприємництва і фінансово-кредитної діяльності, діяльності державних правоохоронних органів, за проходженням у країні грошових потоків та бюджетних коштів. Це є однією із головних сьогоднішніх умов забезпечення економічної безпеки. В разі бездіяльності з боку держави щодо ефективного регулювання економічною та фінансовою політикою, в цій сфері закріплюються стихійні процеси, які призводять до непоправних негативних наслідків, підриву економічної безпеки.

Економічна безпека України – це такий стан національної економіки, який забезпечує стабільне функціонування виробництва, кредитно-фінансової та банківської системи, задоволення матеріальні потреби держави, суспільства й особи, захищає їх від зовнішніх і внутрішніх фінансових загроз. До складу економічної безпеки входять також цінова і фінансово-грошова безпека.

Однією із основних складових економічної безпеки є фінансова безпека держави. До внутрішніх загроз фінансової безпеки України сьогодні належать: недосконалість і незавершеність національного законодавства у фінансово-кредитній сфері; низький рівень інвестиційної діяльності; неефективність податкової системи, масове ухиляння від сплати податків; недосконалість бюджетної системи, високий рівень інфляції; зростання тіньової економіки, посилення її криміналізації, нелегальне перетікання валютних коштів вітчизняних підприємців за кордон; необґрунтована підтримка курсу національної грошової одиниці; платіжна криза; слабкість банківської системи; зростання внутрішнього боргу країни і деякі інші.

Зовнішніми фінансовими загрозами тепер є: значне від'ємне зовнішньоторговельне сальдо; залежність реформування економіки країни від отримання іноземних кредитів та іншої закордонної допомоги; зростання зовнішнього державного боргу і нерациональне використання закордонних кредитів; втручання міжнародних фінансових організацій у національну фінансово-кредитну сферу; дефіцит платіжного балансу країни тощо.

Удосконалення фінансової системи України передбачає відповідну реформу банківської системи. Важливим для економіки є утворення іпотечних банків житла, земельних банків, які б кредитували фермерські господарства.

Від фінансової безпеки залежать інші види безпеки і насамперед безпека БСУ. Особливість безпеки банківської системи України в сучасних умовах полягає в тому, що вона забезпечується в країні з перехідною економікою, де ринкові механізми перебувають у стадії становлення. Для цього періоду характерними є політичні, економічні, соціальні кризи, недосконале податкове

законодавство, населення слабо орієнтується в реаліях монетарної політики. Все це є підґрунтям для виникнення різних небезпечних явищ у БСУ: недобросовісна конкуренція, зростання злочинності. За таких обставин правоохоронні органи покликані ефективно протистояти численним правопорушенням. Виникає потреба у захисті банківської системи силами самих банків, що є закономірним явищем у суспільстві з ринковими відносинами. Зокрема, безпека банківської системи є складовою національної безпеки країни, і їй належить істотна роль у формуванні фінансової та економічної політики. З огляду на це, безпека банківської системи набуває ознак самостійного виду діяльності і потребує відповідного правового статусу та регулювання. Важливою її складовою є безпека банківської діяльності як найбільш розвинутого виду безпеки бізнесу в Україні.

Безпека банківської системи України – це такий стан чинних правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, який відображає рівень захищеності державою кредитно-фінансових відносин між суб'єктами банківської діяльності та гарантує стійке функціонування всієї банківської системи України; забезпечує можливість повної реалізації і захист життєво важливих фінансових і економічних інтересів держави, суспільства й особи; виключає або максимально обмежує деструктивні наслідки від зовнішніх та внутрішніх загроз, недосконалості зовнішньоекономічної, внутрішньогосподарської та бізнесової діяльності.

Джерелами зовнішніх та внутрішніх небезпек є держави, банки, зарубіжні та міжнародні організації, конкуруючі юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну фінансову політику стосовно України; злочинність, корупція; зовнішні і внутрішні банківські ризики.

На безпеку БСУ значною мірою впливають внутрішні загрози, зумовлені наявністю і загостренням соціально-економічних протиріч усередині держави. Крім того, істотного значення набувають загрози, що мають чітко виражений суб'єктивний характер, тобто загрози-дії як зсередини, так і ззовні.

Проведена класифікація факторів, процесів і дій, які викликають загрозу безпеці БСУ, дозволила підійти до проблеми її забезпечення враховуючи ситуацію, що склалася в Україні. Основу такої класифікації склала сукупність факторів, які впливають на реалізацію фінансових інтересів. До другої групи віднесено фактори, що забезпечують стійкість фінансового розвитку. Третя група – фактори, які створюють умови для виникнення сфер більш вірогідного нанесення фінансового збитку. Крім цього проведено класифікацію і на такій підставі, як відношення до компетенції тих чи інших правоохоронних органів із забезпечення безпеки БСУ. Це дає можливість більш детально врахувати різноманітні фактори при організації системи забезпечення безпеки БСУ, розмежувати компетенцію державних органів і сформулювати завдання із забезпечення безпеки БСУ на найближчу і віддалену перспективу.

Безпека національної БСУ включає сукупність загальнонародних фінансових інтересів, що мають потребу в захисті від зовнішніх і внутрішніх

загроз, для реалізації яких слід створити нормативно-правову базу й інші гарантії, підтримувати стійкість системи фінансових відносин до несприятливих факторів і впливів.

У методологічному відношенні безпека БСУ нами розглядається: через її структуру, як стан і як процес, тобто у функціональному плані.

У структурному плані безпека БСУ – це сукупність виробничих, фінансових, юридичних й інших відносин і організаційних зв'язків матеріальних, інтелектуальних та фізичних ресурсів, при яких реалізуються їхні цілі. Стан безпеки БСУ визначається ступенем досягнення найбільшої відповідності між життєво важливими інтересами особистості, суспільства, держави й оптимальним функціонуванням банківської системи в їхніх інтересах.

У функціональному відношенні безпека БСУ має розглядатися як процес забезпечення, досягнення єдності життєво важливих інтересів; виявлення і попередження загрози; протидії суб'єктам загрози, що будуть сприяти створенню умов надійного функціонування національної банківської системи і її розвитку.

Забезпечення безпеки БСУ являє собою цілеспрямовану, постійно здійснювану діяльність (нормотворчу, аналітичну, оперативно-розшукову та іншу) усіх суб'єктів безпеки БСУ із захисту її життєво важливих інтересів, спрямовану на створення умов для стабільного фізичного розвитку, економічного суверенітету держави; попередження й усунення загроз, умов та інших факторів, здатних негативно, дестабілізує вливати на процеси розвитку національної банківської системи.

Побудова моделі забезпечення безпеки БСУ повинна базуватися на розглянутих методологічних підходах, враховувати структурний і функціональні аспекти та включати створення системи забезпечення безпеки держави, суспільства й окремих суб'єктів діяльності.

Важливе місце в забезпеченні безпеки банківської системи України належить монетарній політиці. Вона являє собою комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на регулювання економічного зростання, стримування інфляції та забезпечення стабільності грошової одиниці України, забезпечення зайнятості населення та вирівнювання платіжного балансу.

Необхідною умовою макроекономічної стабілізації є фінансова стабілізація – основна мета діяльності центрального банку держави. Грошово-кредитна політика Національного банку України спрямована на подальше зміцнення національної грошової одиниці – гривні, підтримку і прискорення ринкових перетворень в економіці, підвищення ефективності функціонування банківської системи та вдосконалення управління грошово-кредитним і валютним ринками.

Болючий процес трансформації централізованої планової (директивної) економіки, у тому числі банківської системи і поступова заміна їх ринковими

відносинами у нашій країні, вимагає не тільки втілення принципово нових способів ведення господарської діяльності, але й зміни підходів до комплексного використання як загальних і спеціальних методів та методології наукового дослідження функціонування банківської системи.

Сукупність конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, метою конкретного дослідження. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності. Сучасна методологія наукознавства зумовлена такими видами людської діяльності, які охоплюють методологію пізнання, чи гносеометодологію, методологію оцінки, чи аксиометодологію, і методологію практики, чи праксеометодологію. Методологічний підхід передбачає усвідомлення діяльності, установлення послідовності дій, що спроможні забезпечити цілеспрямований рух до результату.

Етапи дослідження умовно діляться на два рівні дослідження – емпіричний та теоретичний. Якщо головним пізнавальним завданням емпіричного рівня є опис явищ, то на теоретичному рівні таким завданням є пояснення явищ, що вивчаються. Відповідно, відрізняються і методи, що використовуються при отриманні цих знань. На емпіричному рівні пізнання основними методами є спостереження, вимірювання, експеримент, порівняння, індуктивне узагальнення. На теоретичному рівні пізнання використовуються такі методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза тощо.

Стосовно БСУ – методологічність наукового підходу являє собою не що інше, як усвідомлене відношення до засобів і передумов діяльності щодо формування й удосконалювання банківської системи.

Оскільки БСУ існує і проявляє себе винятково в практичній площині економічної діяльності ринкових стосунків, тут важливого значення набуває емпіричне дослідження.

Методи дослідження БСУ, як і наукового пізнання, поділяють на загальні й спеціальні.

Загальні методи умовно поділяються на три великі групи: методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент); методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, моделювання та ін.); методи або методологія, що використовуються на теоретичному рівні дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, системний, структурно-діяльнісний підхід).

Важливу роль у науковому пізнанні БСУ відіграє діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, що у поєднанні з логікою й теорією пізнання є фундаментальним науковим принципом дослідження дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід у фінансовій галузі дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну

суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності.

Фундаментальні принципи діалектики відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності. Зокрема, детермінізму – об'єктивної причинної зумовленості явищ, ізоморфізму – відносин об'єктів, що відбивають тотожність їх побудови та ін. Від філософських принципів залежить обґрунтування методологічного підходу в дослідженні тієї чи іншої галузі. Філософське вчення, діалектичний метод і теорія наукової творчості визначають загальний підхід до вивчення проблеми, спрямовані на вирішення стратегічних, а не тактичних завдань дослідження БСУ.

У нашому науковому дослідженні використані також кількісно-якісні методи, які сьогодні поширені в різних галузях науки. До них належать: наукометрія, бібліометрія, інформетрія.

Автори у своєму дослідженні опиралися також на конкретнонаукову (або частковонаукову) методологію – на сукупність ідей або специфічних методів теорії держави і права, а також економічної теорії, які є базою для розв'язання конкретної дослідницької проблеми, на їх наукові концепції.

Методи науки теорії держави і права також розподіляються на загальні та спеціальні. Загальний метод теорії та права розкривається через: логічний метод сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Це метод діалектичної логіки – логіки теоретичного відтворення генезису предмета; метод єдності логічного й історичного, який в теорії держави і права є методологічною основою дослідження закономірностей виникнення й розвитку держави і права; системно-структурний метод, який припускає, що всі державно-правові явища розглядаються як елементи систем.

Окрім загальних та спеціальних методів теорії держави і права виділяються конкретні методи. Серед них: формально догматичний (юридико-технічний) метод припускає вивчення права як такого, у «чистому вигляді», поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю й іншими соціальними явищами. Соціологічний метод складається з дослідження права не на рівні абстрактних категорій, а на базі конкретних соціальних фактів. Статистичний метод використовується для встановлення статистичних даних про предмет вивчення. Конкретно-історичний метод допомагає вивчити специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, простежити динаміку його розвитку. Порівняльно-правовий метод припускає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів, виявлення між ними подібності й розбіжностей. Використання порівняльного методу в правовій сфері призвело до формування самостійної науки – порівняльного правознавства (порівняння сучасних правових систем світу), а в державній сфері – порівняльного державознавства.

До спеціальних методів в теорії держави і права відносяться методи, засновані на досягненнях суспільних і технічних наук: математичний; кібернетичний; психологічний та ін. Використання цих методів сприяє розкриттю генетичного взаємозв'язку права, держави, її економіки й банківської системи.

Для дослідження економічної природи, закономірностей і ефективності функціонування БСУ в контексті пізнання соціально-економічних процесів нами широко використовувались як загальні, так і спеціальні методи економічної теорії. Серед загальнонаукових методів пізнання соціально-економічних процесів чільне місце належить структурно-функціональному методу, що передбачає розгляд будь-якого економічного явища як системного з обов'язковим аналізом функцій взаємодіючих елементів. Одним із засобів пізнання соціально-економічних процесів є органічне поєднання якісного й кількісного аналізу та виведення на цій основі математичних методів в економічних дослідженнях. Необхідність володіння прийомми математичного аналізу зумовлена розвитком об'єкта дослідження – багатомірною світу економіки і БСУ. Процес виявлення тенденцій економічного розвитку веде до широкого впровадження математичних прийомів (з відповідними формулами рівнянь, нерівностей, функцій, інтегралів тощо).

В економічних дослідженнях широко використовуються спеціальні методи, за допомогою яких економічна теорія висвітлює явища, що вивчаються. Одним із найважливіших спеціальних прийомів досліджень в економічній теорії є метод наукової абстракції. Наукове пізнання суспільних процесів і систем передбачає також використання методу поєднання логічного й історичного підходів до вивчення економічної теорії. Як фундаментальна наука, економічна теорія визначає довгострокові перспективи для суспільної практики. Важливу роль в цьому виконує соціально-економічний експеримент, який належить до спеціальних методів дослідження економічних явищ. Провідним в економічній теорії залишається теоретичний аналіз виробничих відносин, розкриття змісту законів і категорій економіки. Водночас зростає значення кількісних методів, зокрема статистичних. Останніми десятиліттями створилася нова галузь науки – математична економіка, яка охоплює різні рівні економічних досліджень – це макроекономічні процеси; окремі елементи економічної системи (галузі, об'єднання, підприємства, фірми тощо); числовий аналіз окремих економічних ситуацій. Найефективнішим із кількісних методів аналізу є математичне моделювання.

Несучою конструкцією ринкової економіки і рушійним механізмом економічних перетворень є банки. Вони в силу своєї специфіки посідають особливе місце в економіці та через механізм грошових відносин впливають на життєдіяльність суспільства і держави загалом. Ці обставини зумовлюють потребу в комплексному дослідженні проблем становлення й розвитку як усієї банківської системи, так і окремих банківських установ в умовах ринкового реформування економічних відносин в суспільстві. Найприйнятнішим є всебічне дослідження усіх аспектів банківської діяльності з урахуванням взаємозв'язків досліджуваного об'єкта із середовищем, в якому він функціонує на основі діалектичного підходу.

Виходячи з цього, ми розглядаємо банк як такий інститут ринкової економіки і суб'єкт грошово-кредитних відносин, який приймає депозити, надає кредити, провадить розрахунки – валютні, касові, інвестиційні, трастові, консультаційні, факторингові, з цінними паперами, з дорогоцінними металами і операції на основі вимог чинного законодавства та

нормативних актів, що регулюють діяльність структур, які входять до банківської системи.

Реалії перехідної економіки України дають підстави констатувати, що у нашій країні початкові умови формування теперішньої банківської системи склалися на початку 90-х рр. Вони не засновувалися на чіткому розмежуванні сфер діяльності банків та небанківських інститутів фінансового ринку, позаяк сегмент останніх був практично відсутнім. За цих обставин однією з неодмінних умов ефективного функціонування і розвитку банківської системи країни є створення всеохоплюючого правового забезпечення відповідної діяльності.

Ефективне функціонування і розвиток банків можливі лише за умов координативної діяльності, забезпечення дієвості механізму контролю й нагляду. Це досягається завдяки практичній організації банківської справи у кожній країні в формі банківської системи. Банківська система є не лише механічним поєднанням банків певної країни. Це складний фінансовий організм, потреба у функціонуванні якого зумовлена комплексом організаційно-економічних умов.

Сутність банківської системи становить собою якісно новий, вищий рівень економічних відносин, що характеризуються взаємодією банківських установ, визначаючи їхню роль в економіці як цілісної системи. Ця система є внутрішньо організованою, взаємопов'язаною, має загальну мету і завдання.

На практиці відмічається відносна відособленість банківської системи, здатність її до саморозвитку та самоорганізації, спроможність системи вдосконалюватися на основі гнучкого механізму реагування на несприятливі обставини та уникати кризових явищ. Це зумовлено тим, що динамізм як іманентна ознака банківської системи виступає одним із важливих факторів її ефективного функціонування. Йдеться про перманентні кількісні та якісні зміни у діяльності банківських установ. У самій банківській системі має місце чітка структуризація, адже власне поняття системи передбачає певну ієрархічність побудови елементів, що її утворюють. А тому банківська система повинна бути забезпечена належним нормативно-правовим регулюванням і контролем за її діяльністю. Дослідження особливостей банківської системи опирається на ієрархічну підпорядкованість елементів банківської системи за дворівневим принципом. Перший (вищий) рівень системи утворює Національний банк України із покладеними на нього організаційно-контрольними завданнями, а другий рівень – підсистема комерційних банків із властивими їй операційними функціями. Банківська система України, як і сама держава, пройшла складний, специфічний і лише їй притаманний шлях формування і становлення. Це зумовлено тим, що Україна в цілому, або її окремі регіони в політичному і, особливо, в економічному відношенні постійно залежали від інших держав: Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Румунії. Саме під впливом цих держав формувалась економічна і, зокрема кредитно-банківська інфраструктура української держави.

Історія – це вчитель життя, а історія банківської системи – це вчитель найвищого з мистецтв – управління економікою та бізнесом. Тому можна стверджувати: народ, який не знає історії своєї банківської системи, не може ефективно управляти своїми фінансовими справами. Сьогодні важливо знати історичні передумови цього процесу. Адже відомо, що будь-яка економічна ідея країни не може бути реалізована, якщо вона не базується на попередньому досвіді свого народу.

У процесі наукового дослідження проблем історико-правового формування та розвитку БСУ виявилися ефективними такі загальнонаукові методи як історичний, логічний і метод класифікації (систематизації), що виходять із специфіки історичної науки з її хронологічними та подійним підходом до висвітлення суспільного прогресу. Застосування цих методів дало можливість виділити як загальне, так і відмінне, особливе, що, зокрема, відбувалися в подіях і явищах економічного життя. Гармонійне поєднання синхронного і хронологічного методів гарантувало успіх наукового дослідження в ході проблемно-хронологічного викладу, це і було нами використано у роботі. Зважаючи на те, що близьким до розглянутих вище методів є метод періодизації (діахронний метод), в якому особливо виразно відображається специфіка конкретно-історичного дослідження, нами виділялися якісні зміни в ході розвитку досліджуваного явища, розкривалися форма й зміст явищ на певних історичних етапах. Серед використаних історичних методів чільне місце посідає порівняльно-історичний метод. Поєднання історичного і правового підходів дозволило створити необхідний інструментарій та здійснити комплексний історико-правовий аналіз формування й розвитку банківської системи України.

У долі колишнього СРСР, як держави, та її національної безпеки, не останню роль у дев'яностих роках минулого століття відіграла фінансово-економічна непристосованість держави до зовнішнього світового ринкового середовища, ізольованість її політичної, економічної та фінансової систем. Значна частина коштів вкладалась у військово-промисловий комплекс та підтримку прокомуністичних режимів за кордоном, а не у взаємовигідну торгівлю. Завдяк цьому радянський карбованець, що знаходився в обігу на той час, вже після перших ринкових переми́н, швидко здав позиції іноземній валюті, і перш за все долару, за курсом якому спочатку не уступав.

Наукового змісту ринкова економіка набуває тоді, коли розглядається товарне виробництво, регулятором якого є ринок з його товарними відносинами, де вирішальну роль відіграють поняття вартості товару і грошей. Вартість товару – це втілені в продукті товарні відносини, які виникають між людьми, що брали участь у виготовленні продукту відповідно до кількості та якості затраченої праці кожним виробником. Відхилення цін від вартості веде до порушення еквівалентного обміну товарами, а отже, й товарних відносин.

Закон єдності товарного і грошового обігу та механізм інфляції грошей свідчить: оскільки гроші є еквівалентом вартості виготовлених товарів, який має самостійну форму існування, то рух товарів і рух грошей співпадає і проводиться лише в протилежних напрямках: товар переходить від продавця до покупця, а гроші – від покупця до продавця. А тому сума грошей повинна дорівнювати сумі вартостей вироблених товарів, виражених у грошових одиницях.

Історія неодноразово доводила, що стан банківської справи залежить від форми влади та здійснюваних нею функцій. На території України грошовий обіг з'явився ще за скіфів, коли велась активна внутрішня та зовнішня торгівля, що зумовило появу зачатків банківської справи. За часів Київської Русі великі київські князі карбували власні гроші. Серед археологічних знахідок найвідоміші монети – золотники Володимира Великого та срібляники Ярослава Мудрого. За княжої доби як у Київській Русі, так і Галицько-Волинському князівстві принципи організації фінансів, фінансового механізму були однакові. На початку існування Київської Русі не було нормативно-правового забезпечення в такій формі, як вони діяли вже за князя Ярослава Мудрого. На цій стадії правове забезпечення фінансового механізму в державі виконували княжі укази та княжі грамоти. За часів правління Ярослава Мудрого з'явився перший збірник законів «Руська Правда», в якому вперше в історії України-Руси зібрано закони, що регламентують фінансові відносини.

У Київській Русі грошовою одиницею була гривня, тобто фунт срібла (у минулому – нашійна прикраса, яка «висіла коло гриви»). Гривню як грошову одиницю запровадив український князь Володимир Великий. Меншими грошовими одиницями були: ногата, куна, різана, вівериця.

Кредити у Київській Русі надавали під 20–25% річних (що подібне до сучасних комерційних банків, де клієнтам надають кредити під 25 річних). Як випливає із історичного аналізу, у XVII–XX ст.ст. банківська система в Україні була тісно пов'язана з розвитком такої системи у Росії, на територіях України, що входили до складу цієї імперії. Першим банком у Російській імперії був Державний Зайомний банк, заснований в 1754 р. Він надавав кредити під заставу маєтків. В Україні такі кредити почали надавати лише з 1783 р. Банківська система в Україні була започаткована в 1839 р. створенням Державного комерційного банку. У 1860 р., у зв'язку із заснуванням у Росії Державного банку, в Україні, на базі комерційних банків, були створені Київська, Харківська і Одеська контори та Полтавське відділення Державного банку Російської імперії. Кошти установ Держбанку склалися з капіталів банку, вкладів, поточних рахунків та вартості казни.

На теренах України, які входили до складу Австрії, головним банком імперії Габсбургів був емісійний Австро-Угорський банк, який провадив операції з іпотечними позиками, векселями, фінансував землевласників, приймав вклади на депозит. У 1868 р. в Галичині виник Селянський банк, а на початку XX ст. – Промисловий банк у Львові. В період між двома світовими війнами функції державного австро-угорського банку, який мав філії у великих містах Галичини, Буковини і Закарпаття, на українських землях, що були під Польщею, виконував Банк Польський у Варшаві. Існували також приватні банки.

Незважаючи на короткий період державності 1917–1922 рр. в Україні повторно була запроваджена власна грошова одиниця – гривня. Державні українські діячі розуміли, що самостійна Україна повинна мати самостійну грошову одиницю і обрали свою, історичну – гривню. Необхідною умовою зародження і забезпечення функціонування нових структур радянської держави було в першу чергу їх фінансування, основними джерелами якого стала банківська система в особі приватних і Державного банку, які були об'єднані для цього в єдиний державний Народний банк. Із січня 1919 р. в Україні почався радянський період, за якого істотні

зміни відбулися і в банківській системі: всі приватні кредитні установи урядом було націоналізовано. Протягом радянського періоду банківська система зазнала кількох реформ (у 1930–1932 рр., 1936, 1948, 1955, 1959 рр.). Остання реформа банківської системи СРСР відбулась у 1987 р., коли було реорганізовано діючі банки та організовано спеціалізовані: Держбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Агропромбанк СРСР, Жилсоцбанк СРСР та Ощадбанк СРСР з відповідними конторами у республіках, з управліннями в автономних республіках, краях, областях та, за потреби, з відділеннями у окремих містах та районах.

Періоди виникнення і основні етапи становлення банківської системи як в районах Центральної, Східної так і Західної частини України в основному співпадають, пройшовши тривалий час еволюції в умовах різних формацій. Загалом в Україні в кінці ХІХ- на початку ХХ ст. нараховувалося 5 державних банків (Державний банк, Державний Дворянський Земельний Банк, Селянський Поземельний Банк з відділами у великих містах України, а також на Західноукраїнських землях Австро-угорський Банк і Банк Польський); 10 приватних та акційних банків; 3 банки комерційного кредиту; 8 промислових банків і 4 аналогічних відділів Росії. Хоча в цей період в Україні нараховувалося всього 21 банківська установа, що у десять разів менше, ніж за часів незалежності України в кінці ХХ ст., структура їх набувала класичної банківської системи.

Доленосною віхою у новітній історії України було прийняття Декларації про державний суверенітет України, яка стала першим серйозним державотворчим актом, схваленим найвищим представницьким органом народу – Верховною Радою України. У ньому уваг акцентується на створенні найважливіших атрибутів самостійної держави, зокрема фінансово-кредитної системи.

Але у важливих питаннях грошово-кредитної і банківської політики були допущені серйозні помилки і прорахунки, які призвели до глибокої економічної кризи. Залишається недовершеною національна грошова система. Кредиторська заборгованість у 2,5 рази перевищила внутрішній валовий продукт, а дебіторська – у 2. Всюди відчувається брак грошей. Штучне зменшення грошової маси душить виробництво, підриває його ринок. Через невідрегульованість відносин з використанням комерційного кредиту підривається база грошової системи країни, паралізуються розрахунки, народногосподарський оборот і процес відтворення в цілому. Банківська система після десяти років свого існування набула ознак клановості, корпоративності, яка функціонувала неабиякою мірою в інтересах окремих осіб, а не молодій незалежній державі, що ускладнювало і без того не простий шлях її розвитку. Україна лише через п'ять років незалежності отримала власну грошову одиницю. В нових умовах значно змінилися методи та інструменти фінансового механізму. На нього істотно вплинули такі чинники, як: подорожчання вартості кредитів та перебудова фінансової системи. Це зумовлено подорожчанням відсоткових ставок. У цей час зросла оплата ліквідних заощаджень, довготермінових вкладів, збільшилися витрати на управління, зросли загальні витрати комерційних банків. Це спонукало перебудову фінансового ринку і фінансової системи. Фінансовий механізм зазнав істотної модернізації. Гострі потреби підвищення ефективності використання капіталів змінили звичні фінансові інструменти цього механізму, під впливом цього зазнає змін фінансова політика.

Сьогодні в Україні відбувається процес становлення якісно нового фінансового механізму економічних відносин, суб'єктами яких виступають банки. Це головна характерна риса, що відрізняє банківську систему України від недавньої неринкової економіки адміністративно-командного типу, хоча тепер рівень, досягнутий вітчизняною економічною системою протягом перехідного періоду, характеризується ще слабким загальним розвитком ринкових інститутів. Прогрес у реформуванні банківської системи видається відчутнішим порівняно з іншими секторами господарства та з огляду на основні етапи її розвитку за період від початку впровадження ринкових перетворень. Для поглибленого аналізу ролі банківської системи в організації грошово-кредитних відносин науковці-фінансисти сьогодні єдині у виділенні чотирьох основних етапів еволюції банківської системи відповідно до умов переходу нашої країни до ринкової економіки. Але конкретний зміст та орієнтовні хронологічні рамки цих етапів ними представлені по-різному. Багаторічним підсумком поетапної напруженої роботи було не лише реформування існуючої, але і створення нової банківської системи України. Це дозволило: створити початкову нормативно-правову базу для провадження монетарної політики та банківського нагляду; а також дворівневу банківську систему, валютний ринок цінних паперів; провести грошову реформу і ввести національну грошову одиницю – гривню; створити національну платіжну систему із запровадженням нових прогресивних технологій перерахування коштів на основі електронних платежів; ввести у дію Банкнотно-монетний двір та фабрику банкнотного паперу; провести реформування бухгалтерського обліку та звітності у банках; подолати гіперінфляцію, домогтися керованості інфляцією; наблизити банківську систему України до завдань ринкової структури та інтересів національної економіки.

Але це лише правові, організаційні та економічні передумови для успішної діяльності БСУ, оскільки в ній ще залишилося чимало недоліків. Це перш за все: серйозні недоліки у діяльності комерційних банків у сфері кредитування, розрахунків, порушення багатьма з них економічних нормативів; недосконалість податкового та фінансового законодавства, що визначають потребу в поглибленні банківської реформи; залишається чималим системний ризик внаслідок надмірної відкритості банківської системи для слабких підприємств і неякісного менеджменту; БСУ не повністю задовольнила потреби приватного сектору, який активно зростає, йому бракує інших (крім кредитних) банківських послуг високої якості; ще не розв'язані питання інституційного розвитку банківської системи, захисту банківської таємниці та інтересів клієнтів; відсутня відповідна для країн із ринковою економікою фінансова структура, стимули заощаджувати та розмішувати позичкові фонди; низька життєздатність фінансових інститутів (приховані банкрути); повільний інтерес у галузі створення стабільного ефективного банківського нагляду тощо.

Навіть цей неповний перелік недоліків і невирішених проблем свідчить про потребу розробки та практичного проведення державної програми реформування та розвитку банківської системи України. Остаточне формування структури банківської системи ринкового типу ще не завершено і вимагає подальшого вдосконалення кількісних та якісних складових структурної побудови банківської системи. Кількісні показники банківської діяльності в умовах ринку пов'язані з оцінкою достатності числа банків у країні з огляду на їхні можливості повноцінно охопити кредитно-

розрахунковим обслуговуванням усі сфери національної економіки і зовнішньоекономічну діяльність, а також зайняти усі можливі для банків сегменти грошового ринку і ринку капіталів, провадити весь спектр операцій. На початкових етапах перехідного періоду в Україні переважав виключно екстенсивний тип розвитку банківської системи, що виявилось пізніше у фінансових крахах окремих новоутворених банків. У розвитку банківської системи докорінно змінилася структура власності на банки, замість повної монополізації банківської справи в руках держави, виникла система з приватними комерційними банками та двома державними. Структура банківської системи за кількісними ознаками набула класичної форми, коли верхній рівень – національний банк – перебуває під контролем держави, а нижній – комерційні банки – належить приватним особам. Дослідження кількісного аспекту оптимізації структури банківської системи показало, що кількість банків хоч і не відіграє ключової ролі, все ж залишається незначним.

В оптимізації структури банківської системи потребують поліпшення і якісні її показники. Спостерігається досить низький рівень капіталізації комерційних банків, значну частину яких було засновано в період загострення гіперінфляції для обслуговування торговельно-посередницьких та валютообмінних операцій із швидким оборотом коштів. Надійність і фінансова потужність банківської системи України ще недостатні для того, щоб забезпечувати повною мірою фінансову безпеку держави. Досягнення оптимального співвідношення у складі банківської системи має ґрунтуватися, окрім поточних ринкових потреб, ще й на цілеспрямованій державній політиці, яка має сприяти досягненню міжгалузевої та міжрегіональної пропорційності економічного розвитку. На практиці реалізація указанного диференційованого підходу провадиться з урахуванням конкретних умов, у яких функціонують кредитні установи в різних регіонах. Не до кінця розв'язано питання захисту інтересів кредиторів та вкладників. У межах чинного законодавства і судочинства, кредитор має істотні проблеми з поверненням своїх коштів. Важкими залишаються умови і високими відсотки для позичальника, який в результаті цього відразу стає боржником. На ідеологічних засадах пріоритету позичальника сформувався особливий вид боржника – держава. Потрібно відновити довіру до цінних паперів. Залишається актуальною проблема стабільності гривні, яка розв'язується лише в умовах ефективної економічної політики. В сучасних умовах набуває особливого значення повернення вкладів населенню. Сьогодні банківська система має бути максимально прозорою. Серйозні проблеми сьогодні пов'язані з акумульованим боргом держави та дебіторською і кредиторською заборгованістю суб'єктів господарювання.

Україні слід прискорити створення програми, основні ідеї якої – збільшення обсягів кредитних ресурсів, зменшення кредитної ставки і термінів, на які видається позика.

Попри існуючу наочну переконливість статистичного і фактичного відставання БСУ, останнім часом в її діяльності намітилися певні позитивні зрушення. В Україні утримується тенденція до економічного зростання. Спостерігається стабілізація фінансового становища багатьох підприємств, зростають прибутки населення, що позитивно впливає на банківські установи. Зберігає стабільність гривня. Задовільними стали інфляційні процеси. Зросла довіра населення України до банків – збільшилися депозитні вклади у національній валюті. Це свідчить про посилення впливу банківської системи на розвиток реального сектора економіки України. У нинішніх

Розділ I. Теоретичні і методологічні основи наукового дослідження

соціально-економічних умовах заходи монетарної політики мають органічно доповнюватися сучасними фіскальними, що передбачають стимулювання сукупної пропозиції через активізацію виробництва й зайнятості внаслідок запровадження стимулюючого оподаткування тощо.